

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра історії ім. проф. М.П. Ковальського

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня магістра

на тему:

«Національні громади міст Правобережної України у XVIII ст.»

Виконав:

Студент 2 курсу, групи МІ-21
спеціальності 032 Історія та археологія
освітньо-професійної програми
«Історія та археологія»

Рибчинський Максим Віталійович

Керівник – кандидат іст. наук, доцент

Близняк Микола Богданович

Рецензент – д.і.н., професор

Кулаковський Петро Михайлович

Робота допущена до захисту
(протокол №__ засідання кафедри історії від _____ 2024 року

Завідувач кафедри історії
ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Андрій СМІРНОВ

Острого, 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. УКРАЇНЦІ ТА ПОЛЯКИ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ СТРУКТУРІ МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ XVIII СТ.	12
1.1 Чисельність населення та особливості демографічного розвитку міст Правобережної України	12
1.2. Українці як міська спільнота Правобережної України: соціально- економічний статус	17
1.3. Польський етнос у містах Правобережної України: економічний та культурний вплив	25
РОЗДІЛ II. ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА У МІСТАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У XVIII СТ.: ЧИСЕЛЬНІСТЬ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ САМОВРЯДУВАННЯ	35
РОЗДІЛ III. ЕТНІЧНА МОЗАЇКА МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНИХ ЗЕМЕЛЬ: МАЛОЧИСЕЛЬНІ НАЦІОНАЛЬНІ ГРОМАДИ	62
ВИСНОВКИ	84
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	88
ДОДАТКИ	96

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На сьогоднішній день міська проблематика є водночас найбільш популярною та недостатньо вивченою сторінкою в сучасній українській історіографії. Тематиці міст, а особливо періоду їх розвитку у XVIII ст., присвячено досить мало праць. Це доволі прикро, адже міста у досліджуваній період являли собою складний соціальний та економічний організм, який зосереджував в собі осередки ремесла та торгівлі, релігії та культури, суспільно-політичного життя. Міста були місцями концентрації населення та твердинями, які слугували не лише як захист мешканців, а й певним осередком економічної, культурно-освітньої та військової організації краю.

При вивченні процесів розвитку міст Правобережної України у XVIII столітті варто акцентувати увагу на аналізі національного складу міського населення, як важливого елементу соціально-економічної та культурної динаміки регіону. Етнічний ландшафт цього періоду вирізнявся значною строкатістю, що формувалася внаслідок тривалих історичних взаємодій різних національних спільнот.

Згідно з історичними джерелами, у межах воєводств Правобережжя проживали представники таких етносів, як українці, поляки, євреї, караїми, татари, вірмени, роми, німці та інші. Ці етнічні групи характеризувалися не лише власними мовними та культурними традиціями, але й розмаїттям релігійних конфесій: православ'я, католицизм, уніатство, юдаїзм, іслам тощо. Така конфесійна і культурна багатоманітність відображала складний соціальний устрій регіону, що формувався під впливом як внутрішніх чинників, так і зовнішніх геополітичних процесів.

Дослідження національного складу міст Волинського, Подільського, Київського та Брацлавського воєводств, ще не знайшло свого належного відображення у міських розвідках дослідників. Крім того, обрана тематика не завжди приваблювала вчених через свою непопулярність та складність. Тому

виникає необхідність до більш детального розкриття, узагальнення та аналізу матеріалів з обраної теми дослідження. Адже є широкі перспективи у зв'язку з слабким вивченням цього питання.

Наукова новизна роботи полягає у здійсненні комплексного аналізу національного складу міського населення Правобережної України XVIII століття, що дозволяє отримати цілісне уявлення про етнічну структуру регіону в зазначений період. Дане дослідження створює основу для детального вивчення ролі різних етнічних спільнот у формуванні соціально-економічного та культурного життя правобережних міст. Його результати мають практичне значення й можуть бути інтегровані в освітній процес, зокрема, для підготовки студентів до семінарських і лекційних занять.

Метою роботи є висвітлення національного складу міст Правобережної України у XVIII ст.

Відповідно до зазначеної мети виникає необхідність вирішення ряду дослідницьких завдань:

- 1) визначити демографічні особливості міського населення Правобережної України XVIII ст. (проаналізувати чисельність населення та динаміку його змін);
- 2) розкрити роль українців як ключової міської спільноти та їхній соціально-економічний статус;
- 3) з'ясувати економічний, політичний та культурний вплив польського етносу в міських центрах;
- 4) охарактеризувати існування, організацію, сфери зайнятості та роль єврейських громад у містах воєводств;
- 5) розглянути чисельність та соціальний статус малочисельних національних груп (вірмен, караїмів, татар, ромів, угорців, німців, чемерисів та інших); визначити особливості їхньої соціокультурної інтеграції та збереження ідентичності; проаналізувати роль цих громад у розвитку міських центрів;
- 6) систематизувати дані про взаємодію національних громад у містах Правобережної України у XVIII ст.

Об'єктом дослідження є демографічні процеси у містах Правобережної України у XVIII ст., а **предметом** – національна приналежність міщан Правобережної України.

Географічні межі дослідження. Історична Волинь, яка охоплює терени сучасних: Рівненської, Волинської, західну частину Житомирської (до річки Случ), Львівської, Тернопільської та північну частину Хмельницької областей.

Територія Київського воєводства, терени сучасних: Київської, Черкаської, північно-східну частину Рівненської, Хмельницької (центрально-східну частину), Житомирської (без південно-західної частини), північну частину Вінницької, північну частину Кіровоградської областей.

Територія Брацлавського воєводства, сучасні: Вінницька (без невеликої частини на півночі), північно-західна частина Київської, західна частина Черкаської, західна частина Кіровоградської, північно-західна частина Миколаївської, північна частина Одеської областей України.

Ареал Подільського воєводства: південна частина Тернопільської, Хмельницької (без північної смуги), Вінницької, Одеської (північні райони), а також невеликі прилеглі території Житомирської, Черкаської, Миколаївської, Кіровоградської та Київської областей.

Хронологічні межі охоплюють період XVIII ст. Нижня хронологічна межа пов'язана з приєднанням Поділля до складу Речі Посполитої внаслідок Карловицького мирного договору 1699 р. Верхня межа відноситься до 1795 р. – третього поділу Речі Посполитої.

У процесі даного дослідження використано низку історичних методів, які дозволяють комплексно й глибоко проаналізувати обрану тему. Метод аналізу використовувався для детального вивчення окремих складових історичних явищ, а синтез допоміг інтегрувати отримані знання, формуючи цілісну картину досліджуваних процесів. Застосування історико-порівняльного методу дало змогу виявити спільні та відмінні риси в історичному розвитку різних регіонів та соціальних груп, що посприяло розкриттю загальних тенденцій.

Статистичний метод застосовувався для підрахунку демографічних показників, що забезпечило кількісну основу для аналізу населення та соціально-економічних процесів. Хронологічний метод дозволив відстежити розвиток подій у часовій послідовності, а метод періодизації – структуруванню історичного матеріалу на основі певних ключових етапів або змін.

Історико-типологічний метод використаний для виявлення загальних рис у просторово-часових групах історичних подій та явищ. Він дозволив визначати однорідні стадії в їхньому неперервному розвитку, створюючи типологічні моделі, які допомагають пояснити специфіку явищ у різних регіонах. Особливе місце займає метод синхронізації, що передбачає одночасний розгляд суспільних процесів у кількох частинах певного регіону в конкретний проміжок часу. Завдяки цьому методу можна комплексно дослідити суспільні явища в контексті світових історичних процесів, виявити їхні спільні риси та зрозуміти єдність історичних й географічних закономірностей.

Зазначені методи в сукупності забезпечили всебічний підхід до вивчення історичних процесів і явищ, дозволяючи отримати нові знання та побудувати ґрунтовні висновки.

Історія вивчення теми. Питання про національний склад населення міст воєводств Правобережної України у XVIII ст. на сьогодні вивчено доволі слабо. І це досить прикро, зважаючи на той факт, що міські етноси відігравали чималу роль в економічному та культурному житті не тільки на території Правобережжя, а й у самій державі – Речі Посполитій.

Досліджуючи цю проблему, не можна не згадати працю Михайла Сергійовича Грушевського – «Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.)». У ній, відомий український вчений, надає інформацію про міста Бар та Могилів, про так зване «народне бродіння» на Поділлі, про Північну війну, боротьбу за польську Корону, постійні переходи військ тощо.

Свою цінність представляє праця Валентина Отамановського «Міста Правобережної України під пануванням шляхетської Польщі від середини XVII до кінця XVIII ст.». Автор досліджує урбаністичний розвиток міст регіону під

польським впливом, зокрема соціально-економічні та етнічні процеси, що відбувалися у цей період. Найвні важливі дані про становище різних національних груп, зокрема польської, єврейської та української, а також їх ролі у міському житті, торгових і соціальних структурах. Окрім того, автор звертає увагу на демографічні зміни та культурні особливості національних громад у контексті політичної ситуації, що є корисним для аналізу взаємодії національних меншин у містах Правобережної України.

Занчні відомості містяться у праці видатного джерелознавця й дослідника Володимира Антоновича «Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII ст.», яка є без всілякого перебільшення «інформаційним скарбом». Вона містить відомості про українських та польських міщан, вірменську нацменшину, польсько-руську та вірменську юрисдикції, життя й самоорганізацію єврейської громади, ставлення польської влади до євреїв у містах Волинського та Подільського воєводств.

Певні аспекти з життя національних громад міст Волині у XVIII ст. дослідив відомий український вчений Арнольд Перковський. Історик у працях «Структура українського поселення на Південному Правобережжі в другій половині XVIII ст.» та «Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст.» надає інформацію про етнічну та соціальну структуру населення, чисельність міщан та шляхти. Найбільше інформації ми можемо дізнатися про міста Подільського воєводства – Могилів-Подільський, Гранів, Летичів, Зіньків, Меджибіж, Стара Синява.

Значний інтерес викликає й наукова спадщина Олексія Барановича, зокрема його праця «Упадок городов Речи Посполитой: Староконстантинов в XVIII в.». У ній на прикладі Старокостянтинова детально досліджено стан міського життя на Волині у XVIII столітті. Автор висвітлює проблеми професійної зайнятості, повинностей та фінансового становища єврейської громади, акцентуючи увагу на багатогранних аспектах розвитку одного з ключових міських центрів регіону.

Ще одна робота О. Барановича «Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст.» містить картографічний матеріал, зокрема карту Правобережної України XVIII століття, яка має значну цінність для поглибленого аналізу територіального і соціального розвитку регіону.

Вагомий внесок у дослідження проблематики адміністративного поділу та демографічних змін Правобережної України зробив Микола Крикун. У своїй ґрунтовній праці «Воєводства Правобережної України в XVI–XVIII ст.» він ретельно аналізує адміністративно-територіальну структуру регіону, процеси міграції, чисельність і соціальний склад населення. Автор акцентує увагу на кількісному вивченні населених пунктів, включно з містами, селами та домогосподарствами, які існували в межах воєводств.

Крім того, дослідник наводить дані переписів житлових будівель, проведених у різні роки: на Київщині – у 1714, 1716 і 1724 рр., на Брацлавщині – у 1716 і 1723 рр., на Волині – у 1714 році, а на Поділлі – у 1710 р. та в період 1717–1719 рр.

Не менш значимою є праця «Реєстри димів Правобережної України останньої чверти XVIII століття», де автор розповідає про переписи димів проведених у 1775, 1789, 1790 рр. У праці «Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.» Микола Крикун описує протяжність кордонів воєводств та сучасні географічні межі. У працях «Брацлавське воєводство у XVI–XVIII ст.» та «Подільське воєводство у XV–XVIII ст.» дослідник подає картографічний матеріал, який є без сумніву цінним для даної магістерської роботи.

Досить цікавими розвідками для вивчення Подільського воєводства є праці Миколи Петрова, зокрема «Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть» та «Подолія. Историческое описание». Ці дослідження присвячені широкому колу питань, що стосуються соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку міст Поділля. Автор детально описує динаміку змін у складі населення, включно з характеристиками різних етнічних груп, що проживали в регіоні. Значним

внеском є аналіз переписів єврейського населення всіх повітів Подільського воєводства, здійснених у 1765, 1775, 1784, 1787 та 1789 роках, що дозволяє простежити чисельність й розподіл цієї громади.

Історію татарської громади на Правобережній Україні дослідили Олексій Савченко та Михайло Якубович, зосередившись на соціально-економічних і демографічних аспектах. У працях зазначених науковців можна відшукати дані про кількість татарських поселень, сфери зайнятості та чисельність татар у містах Правобережної України. М. Близняк у своїй праці детально висвітлює загальні аспекти розвитку міст у Волинському воєводстві; розкриває питання історичної демографії (міграції населення, чисельність тощо); детально описує конфесійний склад населення, професійну зайнятість міщан. Досить вагомою є інформація про чисельність та національний колорит міського населення у таких містах та містечках Волині, як: Острог, Луцьк, Гоща, Аннопіль, Мізоч, Шумськ, Ляхівці, Новий Острополь та інші. Також, у праці «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років» дослідник надає цікаву інформацію про проживання у Луцьку караїмів та угорців.

Дослідження вірменської громади на Правобережній Україні, проведені такими істориками, як Олександр Гаркавець, Володимир Пришляк і Ярослав Дашкевич, детально висвітлюють роль вірмен у розвитку торгівлі, дипломатичних відносин і культурних зв'язків між різними народами.

Неабиякої уваги заслуговують праці польських істориків Зенона Гульдона та Адама Казмерчика. Зенон Гульдон у своїй роботі «Євреї та християни на Волині» аналізує стосунки євреїв із християнами, їхню роль у розвитку торгівлі, ремесел і міського життя, а також місце в соціальній й політичній структурі. Його дослідження показують вплив польської шляхти на інтеграцію єврейських громад у міське середовище. Адам Казмерчик у праці «Євреї у приватних маєтках» описує їхню діяльність у магнатських володіннях, зокрема економічні й адміністративні функції. Він розкриває механізми контролю та співіснування єврейських громад із іншими етнічними групами в маєтках та містах.

Варто сказати, що різноманітні важливі аспекти національного життя міст Правобережної України у XVIII ст. представлено у доробках українських істориків – Т. Балубашевич, Т. Брянцевої, М. Бирука, Ю. Поліщука, О. Карліної, О. Компан, О. Куриленко, П. Ричкова та інших.

Підсумовуючи історію вивчення проблеми, необхідно наголосити на необхідності подальшого поглибленого вивчення питання національної палітри міст воєводств Правобережної України.

Джерельна база дослідження. Характеризуючи джерельну базу моєї теми, можна сказати, що вона є досить різноманітною за своїм вмістом інформації та іншими відомостями. «Пролити світло» на цю тему допомагають описово-статистичні джерела, переписи населення, фіскальні, ревізійні та податкові документи.

Основою вивчення етнічного складу міст Правобережної України є інвентарі та люстрації. Інвентарі, зокрема Острога (1708, 1724, 1728), Шумська (1760), інвентар Меджибізької волості (1717), Нового Острополя (1751) і Лабуні (1788), надають дані про соціально-економічне становище, заняття та національний склад волинських й подільських міщан XVIII ст.

Люстрації Волинського воєводства 1765 і 1789 років є цінним джерелом для дослідження міського життя. Зокрема, люстрація Луцького староства 1789 р. описує населення, господарську структуру, податки та повинності, а також національний склад міста (євреї, караїми, поляки, вірмени, угорці). Вона розкриває їхню роль у торгівлі, ремеслах та орендних відносинах.

Особливе значення має люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р., опублікована М. Крикуном. Документ містить деталі про забудову, соціальну топографію міста, перепис житлових і культових споруд, а також інформацію про військовиків і розквартирування жовнірів, що дозволяє дослідити соціальний й етнічний склад населення та його заняття.

Деканальні реєстри правобережних земель, опубліковані А. Перковським, також є цінним джерелом, яке, містить інформацію про: населені пункти, їхніх власників, титули та службові звання, демографічну ситуацію та рухи населення

під час польського панування. Оскільки українські переписи населення Речі Посполитої кінця XVIII століття були втрачені під час Варшавського повстання 1944 р., деканальні реєстри залишаються основним джерелом для відновлення демографічного стану, зокрема Брацлавського воєводства в 1781-1782 рр.

Цінними джерелами з вивчення єврейської громади є реєстр податків з кагалу міста Любара 1759 року та супліка (скарга) від любарських євреїв до князя Францішка Фердинанда Любомирського у 1772 р. Згадані джерела демонструють економічну діяльність євреїв у містах Волинського воєводства на прикладі приватновласницького міста Любара у XVIII ст. Важливі відомості про євреїв знаходимо в документі про становище крамарів Заслава у другій половині XVIII ст. вміщені в «Порядку крамарів міста Заслава 1771 року».

Важливим джерелом для дослідження є дані переписів єврейського населення Правобережної України, проведених польською адміністрацією у 1765–1791 рр., опубліковані в 1890 р. в збірнику «Архив Юго-Западной России». У цих матеріалах згруповано відомості про єврейські громади-кагали та населені пункти, які входили до їх юрисдикції. Доповнює ці дані розвідка українського історика Івана Каманіна «Статистические данные о евреях в Юго-Западном крае во второй половине прошлого века». Каманін систематизував статистичний матеріал, довівши, що концентрація єврейського населення у міських і сільських поселеннях залежала від рівня розвитку торгівлі та промислів. Його праця є незамінною для вивчення національного складу міст Правобережжя, де євреї становили левову частку населення.

Отже, джерельна база містить великий інформативний потенціал та є достатньою для розкриття і висвітлення досліджуваної теми.

Структура роботи: робота складається зі вступу, 3 розділів, 3 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг курсової роботи – 97 сторінок, список використаних джерел та літератури включає 72 найменування, розміщених на 7 сторінках. Додатки у роботі присутні.

РОЗДІЛ І. УКРАЇНЦІ ТА ПОЛЯКИ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ СТРУКТУРІ МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ХVІІІ СТ.

1.1 Чисельність населення та особливості демографічного розвитку міст Правобережної України

У загальному ситуація на правобережних землях на початку ХVІІІ ст. була доволі складною та безрадісною. Господарства краю були сильно розорені через руйнівні наслідки козацьких, повстанських, татарських та жовнірських акцій. Давав про себе знати економічний занепад, який виник внаслідок війн та політичної кризи у Речі Посполитій. Польські магнати, відновлюючи свої маєтки, часто компенсували збитки за рахунок селян і городян, що уповільнило розвиток міст й обмежило їх економічне зростання на тривалий період¹.

Дані про кількість міст на Правобережній Україні подає відомий дослідник Микола Крикун (див. Додаток 1). Так, станом на 1775 р. у Подільському воєводстві було 56 міст та містечок (з них 44 – шляхетські, 11 державних, 1 – духовне), у Волинському воєводстві – 106 міст та містечок (96 – шляхетські, 7 – державних, 3 – духовних), у Брацлавському воєводстві – 60 міст та містечок (55 – шляхетські, 5 – державні), у Київському воєводстві – 101 міст та містечок (з них 70 – шляхетські, 27 державних, 3 духовних)².

Варто зауважити, що значно впав демографічний потенціал Правобережної України, внаслідок грабіжницьких та спустошливих нападів татар, турків і кривавої боротьби під час Хмельниччини³. Крім того, чимало життів забрав голод, який відбувся у 1690, 1695, 1699 та 1700 роках. У 1702-1714, 1755-1756, та 1770-1772 рр. Правобережжя вразила чума, від якої померло

¹ Брянцева Т. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас в містах Правобережної України в першій половині ХVІІІ ст. *Вісник Київського університету*. Київ, 1978. Вип. 21. С. 71.

² Крикун М. Воєводства Правобережної України у ХVІ-ХVІІІ століттях: Статті і матеріали. Львів, 2012. С. 432-433.

³ Близняк М. Волинь у другій половині ХVІІ – ХVІІІ ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини ХХ століття*. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 153.

більше 200 тисяч осіб⁴. Так, протягом 1770-1771 рр. від епідемії чуми, ймовірно занесеної з Молдавії, постраждали такі міста як: Рівне, Костянтинів, Берестечко, Могилів. Втрати у цих містах коливалися від 4 до 8 тисяч осіб⁵.

Не оминула «чорна смерть» і Меджибіж, який втратив 6 тисяч жителів, Заслав – 4 тисячі, Дубно – 8 тисяч, Бар з передмістями – 12 тисяч, в Проскурові померло близько 70% міщан. Від чуми вимерла половина Поділля, майже всі жителі Кам'янець-Подільського. Протягом 1756-1772 рр. чума забрала у Вінниці 1888 жителів (1382 християн та 506 євреїв)⁶. У 1780 р. сталася епідемія тифу серед коронного війська в Борщагівці, Новому та Старому Олексинці⁷.

Після цих епідемій, як правило, різко погіршувалося економічне становище народних мас. Наприклад, у 1782 р. вінницькі міщани скаржилися на свого старосту Чосновського (1756-1782), що він «почав угнітати місто з передмістям, щорічно підвищуючи чинші, встановив підводну повинність та натуральні виплати, змушував міщан мочити та терти коноплю, прясти її, придумав нові повинності: закоски, обкоски, заорки, оборки, зажинки, обжинки, масові роботи без оплати, бджільну десятину та очкове»⁸.

На демографічний та економічний розвиток правобережного краю впливали міграційні процеси в першій чверті XVIII ст. Волиняни емігрували в опустіле та малолюдне Подільське воєводство, яке у 1699 р. згідно з Карловицьким мирним договором перейшло від Туреччини до Речі Посполитої. Міграції населення з волинських земель відбувались також в 1750–1760-х рр. на територію Київського та Брацлавського воєводств. Головним приводом слугувало збільшення феодальної експлуатації населення краю. Переселенці отримували так звані «слободи», що дозволяло їм не сплачувати впродовж 5–6

⁴ Отамановський В. Д. Міста Правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII до кінця XVIII століття. Т. 2. Саратов, 1954. С. 12.

⁵ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття*. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 153.

⁶ Отамановський В. Д. Міста Правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII до кінця XVIII століття. Т. 2. Саратов, 1954. С. 128.

⁷ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття*. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 153.

⁸ Отамановський В.Д. Міста Правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII до кінця XVIII століття. Т. 2. Саратов, 1954. С. 12.

років данин. Такі міграції ставали однією з причин зменшення кількості міського населення у Волинському воєводстві⁹.

Подільське воєводство слугувало своєрідним «перевалочним пунктом» для втікачів з Руського воєводства, які направлялися на схід – до Брацлавщини та Київщини. У 1714 р. вишенський сеймик зафіксував випадок переселення селян у Молдавію через постійні утиски, вказавши, що «багато селян поуходило на Поділля, а звідти — у Молдавію (do Wołoch)»¹⁰.

Втікачі з Руського воєводства оселялися в Летичівському повіті, про що свідчить інвентар Меджибізької волості 1717 р., власником якої був гетьман Адам Сенявський. Інвентар охоплює містечка та села північної частини повіту, зокрема Меджибіж, Слободу, Требухівці, Стару й Нову Сеняви, Миколайов, чотири хутори та 22 села, де нараховувалось 2184 будинки. З них 639 належали дідичам, а 1513 — прибульцям, що оселились нещодавно. Масштабні втечі з Перемишльської землі почалися в кінці 30-х років XVIII століття. У 1739 р. шляхта повідомляла, що за два місяці з їхніх земель втекло близько 100 тисяч підданих з родинами та худобою¹¹. Також згадується, що з Белзького воєводства в Меджибізькій волості 1717 р. налічувалось 51 родина прибулих¹².

Про втечі на Поділля селян і міщан з Галицького Підгір'я, а саме — з районів містечок Яблунова, Солотвина, Бурштина (Галицька земля) цікаві відомості містяться у списку втікачів у поселення Кам'янецької землі (Кам'янецький та Червоногородський повіти) і Летичівського повіту¹³.

В першій половині XVIII ст. відбуваються міграційні процеси з Лівобережної на Правобережну Україну, про що свідчить той факт, що з 1723 по 1737 рр. кількість димів на Лівобережжі скоротилася на 40 тисяч одиниць.

⁹ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2011. Вип. 17. С. 83.

¹⁰ Крикун М. Подільське воєводство у XV-XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів, 2011. С. 403-404.

¹¹ Там само. С. 406.

¹² Там само. С. 411.

¹³ Там само. С. 403-404.

Великий вплив переселенців дозволив відносно відновити людський потенціал опустошених правобережних земель¹⁴.

Необхідно сказати і про пожежі, які відбувалися у таких правобережних містах як: Старий Заслав (1704), Старокостянтинів (1709 та 1710), Дубно (1727), найважливішому торговельному порту Волині у XVIII ст. – місті Устилуг (1781, 1782 і 1784), Олика (1780), Луцьк (страшна пожежа у 1781 р. знищила 454 будинки міста). У 1780 та 1784 рр. Могилів-Подільський двічі застав повінь, яка виникла через небачені розливи Дністра¹⁵.

Не оминула правобережні землі й Північна війна 1700-1721 рр. між Швецією та Росією. Наприклад, через територію Волинського воєводства проходили шведські, російські та козацькі війська. На початку 1711 р. московські війська захопили кілька ключових міст, серед яких Біла Церква, Фастів, Брацлав, Немирів і Богуслав. Сам цар Петро I, прямуючи до Пруту, перетнув територію Поділля, відвідав Брацлав і рушив до Сорок. Після завершення військової кампанії він вирушив до Риги, дорогою завітавши до Кам'янця та Сатанова¹⁶.

Тому, відголос війни відчули на собі такі правобережні міста як: Луцьк, Рівне, Дубно, Острог, Кременець, Заслав, Ляхівці, Славута, Тучин, Губків, Степань, Любешів, Біла Церква, Фастів, Брацлав, Немирів, Богуслав та інші¹⁷.

Безумовно, що наслідки постоїв та переходів чисельних ворожих військ були невтішними. Квартирування, мародерство, надання фуражу і продуктів, грошові побори та сплата контрибуції сильно розорили міщан та місцеве населення, призвели до руйнування важливих об'єктів господарського значення, маєтків та власне самих міст. Все це породило півстолітню нестабільність в краї та посилення визиску з міщан та селян.

¹⁴ Перковський. А.Л. Народонаселення України у XVIII ст.: автореферат, дисс. канд. іст. наук. / АН УРСР. Київ, 1968. С. 6.

¹⁵ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття*. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 155.

¹⁶ Петров Н. Подолия. Историческое описание. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва «Обществ. Польза», 1891. XXXI. С. 156.

¹⁷ Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки: Історичні науки*. Острог, 2008. Вип. 13. С. 345.

Економічна і політична влада зосереджувалася в руках впливових магнатських родів, таких як Потоцькі, Замоїські, Чорторійські, Конєцпольські, Любомирські, Малинські, Вишневецькі, Радзивіли, Сангушки, Понятовські, Тишкевичі, Браницькі, Яблоновські та інших. Національно-конфесійний склад міського населення був поділений на християнську та єврейську громади¹⁸.

В процесі дослідження виникає питання про чисельність міського населення Правобережної України. Допоможуть нам розв'язати цю проблему дані за 1775 р. про чисельність міських димів на Правобережжі та коефіцієнт кількості осіб на один дими - 6, який подає нам дослідник М. Крикун. Отож, станом на 1775 р. у Подільському воєводстві було 14565 міських димів (87390 міщан), у Волинському – 23417 міських димів (140502 міщан), у Брацлавському – 6390 міських димів (38340 міщан), у Київському – 17965 міських димів (107790 міщан). Таким чином, всього станом на 1775 р. у містах Правобережної України, за мінімальним розрахунками, проживало орієнтовно 374022 міщан¹⁹.

У цей же проміжок часу чисельність димів на Правобережній Україні сягала цифри – 416433: 124610 димів у Волинському, 118008 димів у Брацлавському, 92162 димів у Київському, 81653 у Подільському воєводствах. Використавши вище зазначений коефіцієнт 6 отримаємо приблизно 2498598 населення Правобережжя²⁰. Таким чином, у відсотковому відношенні кількість міського населення до загального становила 14,9%.

Отже, не можна не погодитися зі словами видатного історика Олексія Барановича, який слушно зазначає, що реставрація Правобережної України після кривавих подій середини та другої половини XVII ст. був досить тривалим процесом, який фактично завершився на кінець першої половини XVIII ст.²¹. Міста Правобережної України поступово починають відновлювати свій економічний та демографічний потенціал.

¹⁸ Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1963. С. 92.

¹⁹ Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів, 2012. С. 421.

²⁰ Там само. С. 452.

²¹ Баранович О. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст. *Студії з історії України Науково-дослідчої катедри з історії України в Києві*. Київ, 1926. Т.1. С. 23.

1.2. Українці як міська спільнота Правобережної України: соціально-економічний статус

На правобережних землях основним та найбільш чисельним етносом були українці, які відзначалися низьким рівнем урбанізації. Це можна пояснити тим, що українці здебільшого проживали в сільській місцевості, де їхня діяльність була тісно пов'язана з аграрними традиціями. Українці мали добре розвинені сільськогосподарські навички, що забезпечувало їхню інтеграцію в природне середовище. Водночас у міських ремеслах та інших заняттях вони стикалися з конкуренцією з боку інших національностей (особливо юдеїв)²².

Дослідниця Тамара Брянцева відзначає, що наприкінці XVIII століття міста і містечка Правобережної України, особливо Волинського воєводства, ставали дедалі більш розрізненими за національним складом. У цей період багато з них ставали ворожими для українців, а розвиток цих населених пунктів залежав від представників інших національностей²³.

Питання визначення чисельності українців у містах Правобережної України залишається складним, оскільки документи, зокрема ревізії, надають інформацію переважно про конфесійну приналежність населення. Це призводить до того, що всі православні, незалежно від національності, інтерпретуються як українці. Проте релігійна ознака не завжди відображала національну приналежність. У інвентарях також не робився чіткий поділ між українцями та поляками, а зазначалося лише, що податок сплачували «християни». Наприклад, у 1708 році мешканці Острога сплатили податок у розмірі 800 злотих, з яких 300 злотих були сплачені християнами. У 1724 р. сума податку знизилася до 200 злотих через підвищення податку для єврейського населення²⁴.

²² Ющук Т. Ключові проблеми демографії історичної Волині у XVIII ст. *Terra Incognita*: студентський науковий журнал / Ред.кол.: Мартинюк Н., Мартинюк О., Ющук Т. та ін. Острог: Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 2. С. 28.

²³ Брянцева Т. Соціальна структура населення міст Волині наприкінці XVIII ст. *Вісник КДУ: серія історії*. Київ, 1981. Вип. 21. С. 79-87.

²⁴ Бирук М. Інвентарі Острозчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. Вип. 14. С. 77.

Єдиним способом визначення національної приналежності в умовах відсутності чітких документальних розмежувань були імена та прізвища. Українське міське населення традиційно мало такі імена, як Василь, Данило, Іван, Кирило, Кузьма, Лук'ян, Назар, Остап, Федір, Петро, а також прізвища, зокрема Бойко, Нестеренко, Мазур тощо. Однак, через практику запису українських імен на польський лад, визначити точну кількість українців лише за цими ознаками є складним і м'яко кажучи ненадійним методом²⁵.

Сумарна чисельність українського населення в містах Правобережної України не була сталою. У другій половині XVII ст., в період війн та розрухи, відбувався масовий відтік польського та єврейського населення, внаслідок чого українці становили більше 80% міського населення, зокрема в рівному співвідношенні з сільським. Проте з XVIII ст. ситуація змінилася, і часто не на користь українців²⁶.

Згідно з дослідженнями О. Компан, на початку XVIII ст. в Луцьку, столиці воєводства, українці протягом століття залишалися на другому, а інколи й на третьому місці серед міського населення. Натомість у Мізочі, наприкінці XVIII ст., переважну частину населення складали українці, основними заняттями яких були землеробство та промисли²⁷.

Зупинемося більш детально на Луцьку. Луцьке староство у XVIII ст. перебувало під управлінням князя Юзефа Клименса Чорторийського (1741–1810), стольника Великого князівства Литовського (з 1764)²⁸. Християнська громада міста Луцька займала важливі позиції в соціальному та культурному житті. Це підтверджується наявністю важливих християнських святинь, зокрема Церкви Пресвятої Діви Марії під титулом Святої Покрови та церкви Святого Димитрія. Луцьк мав активні торговельні зв'язки з містами Волині,

²⁵ Бирук М. Соціально-економічний розвиток Острога в кінці XVII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. Вип. 34. С. 34.

²⁶ Ющук Т. Ключові проблеми демографії історичної Волині у XVIII ст. *Terra Incognita: студентський науковий журнал* / Ред.кол.: Мартинюк Н., Мартинюк О., Ющук Т. та ін. Острого: Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 2. С. 27.

²⁷ Близняк М. Мізоч наприкінці XVIII століття. *Дерманська та Мізоцька земля в українському та загальноєвропейському вимірі: матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції* (03 червня 2018 року, с. Дермань Друга). Дермань Друга, 2018. С. 61.

²⁸ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 55.

Галичини, Поділля, Київщини, а також з містами Лівобережної України, Польщі, Австрії та Росії. Місто також користувалося правом складу, хоча іноземні купці часто його ігнорували²⁹.

Українські міщани частенько ставали постійними клієнтами шинкарів та корчмарів-євреїв. В той час, в українському середовищі побутувала досить популярна приказка «євреї дурні, мають горілку і продають її»³⁰. Звичайно, як і все міське населення міст, українське міщанство виконувало різні повинності, які можна поділити на три категорії: грошову, натуральну та відробіткову ренти.

Попри те, що більшість українців займалися землеробством, частина з них була залучена до ремесел у містах. Серед українських ремісників були пекарі, гарбари, ковалі, котлярі, римарі, тартичники, бондарі, панчішники, склярі, слюсарі, конвісарі, гребінники, дігтярі, селітерники, колесники, золотарі, шмуклірі, малярі, друкарі та інші. Також серед них були майстри, які спеціалізувалися на найбільш поширених ремеслах, таких як шевці, гончарі, кушніри, кравці, ткачі, теслярі та різники, орієнтуючись на задоволення потреб місцевого населення.

Українські ремісники також мали виконувати певні повинності. Наприклад, в Острозі різники повинні були постачати свинну чи яловичу лопатку та 8 каменів лою (1 камінь = 6 злотих). Гончарі та пекарі платили по 1 грошу за кожен день торгу, що на рік приносило до 100 злотих для міської скарбниці³¹.

Необхідно згадати і про місто Шумськ, яке з початку XVII ст. і до середини XVIII ст. було володінням родини Малинських. 6 березня 1747 р. Олександр і Станіслав Малинські продали місто Михаїлу Казимиру Рибоньці

²⁹ Там само. С. 61-62.

³⁰ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття*. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 181.

³¹ Бирук М. Соціально-економічний розвиток Острога в кінці XVII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. Вип. 34. С. 34.

Радзивілу. У місті християнська громада (68.6%) вдвічі переважала юдейську (31.4%)³².

Згідно з інвентарем 1760 р., у місті було зафіксовано кілька представників різних ремесел. Серед них Станіслав Вапняр, Федько Тесля, що сплачував чинш у розмірі 16 злотих, та Дзюба, тесляр, який працював на панську адміністрацію. Степан Поворозник був єдиним майстром, що виготовляв мотузки. Кучері, які обслуговували панські господарства, включали Івана Онофрейчука, Антонія, Олександра, Федька, Колтовського та Воракевича. Іван Коваль виконував ковальські обов'язки і сплачував чинш, а муляри Клим та Антошко сплачували 8 злотих за виконану роботу на користь адміністрації³³.

Декілька мешканців міста займалися виготовленням січки, зокрема Василь Середа, Семен Хом'як і Федько. Шевці, зокрема Степан Острозький, Грицько Збараський, Томко Збараський, Павло Борилюк, Лесько Зелений та Юзеф Збараський, склали професійну групу, що обслуговувала потреби місцевих мешканців. Мельники Микита та Іван працювали в місті, а два млини в Шумську задовольняли потреби громади та здійснювали продаж продукції на ярмарках і торгах³⁴.

Необхідно згадати і про місто Новий Остропіль, яке, разом з передмістями, у 1751 р. Барбара-Урсула Сангушко (1718–1791) отримала у трилітню оренду з рук ольштинського старости Францішка-Фердинанда Любомирського (1712–1774)³⁵. Упорядники інвентаря 1751 р. зафіксували у Новому Острополі 201 домогосподарство (174 християнських та 27 єврейських будинків). В етнічній структурі були дві великі громади – християнська (86,5 %) та юдейська (13,5%). Звідси видно, що християнська громада була домінуючою в місті.

³² Близняк М. Місто Шумськ у комплексі волинських маєтків князів Радзивілів другої половини XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2021. Вип. 32. С. 65–66.

³³ Там само. С. 66.

³⁴ Там само. С. 67.

³⁵ Близняк М. Місто Новий Остропіль у середині XVIII століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2023. Вип. 34. С. 16.

Про перевагу українців у місті дають можливість говорити наявність декількох християнських храмів, які вже у XVIII ст. стали унійними і входили до Луцько-Острозької єпархії. До того ж, більшість імен та прізвищ, що зафіксовані в інвентарі мають українське походження: Кирило Соколюк, Іван Десятник, Андрушко Юнак, Лесько Писарчук, Лесько Козак, Грицько Борейко, Мартин Мазур, Остап Полейчук та інші³⁶.

Декілька слів приділимо професійній зайнятості українців у Новому Острополі. Великою популярністю користувалася професія шевця. Шевством займалися: Олексій, Грицько, Іван, Юсько. Не менш затребуваною була професія бондарів, які виготовляли продукцію з дерева (бочки для харчових продуктів, відра тощо). Остропільські бондарі Йолтів, Андрушко та Лесько мали у своєму господарстві робочу худобу (коня, вола), яка завжди була потрібна для обслуговування господарських та ремісничих потреб. Жоден з бондарів не перебував на чинші, натомість – всі відбували 2 дні панщини та сплачували натуральні данини. Кушнірством у місті займалося 2 майстри – Іван Кушнір та Федір Кушнір. Займалися вони пошиттям і торгівлею хутряних виробів та шкіри. Міщанська рента згаданих майстрів не включала відбукання панщини, що давало можливість зосередитися на професії³⁷.

У Новому Острополі працювало два різника – християнин Харко Різник та юдей Йось Різник. Інвентар Нового Острополя надає нам інформацію про мельників (Харко Мельник, Олексій Мельник), які обслуговували потреби двох міських млинів. Кожен з них сплачував найбільшу грошову ренту у розмірі 32 злотих, але вони звільнялися від виконання усіх інших повинностей. У місті зафіксовано двох винників – християнин Іван Винник та єврей Мендель Винник. Винник-християнин перебував на чинші і сплачував 15 злотих щорічно, а також виконував натуральні повинності³⁸.

В місті згадується Петрик Ткач, який платив чинш у 15 злотих та відбуквав натуральні повинності. Михайло Рибак, який мав будинок і коня - відбуквав 2

³⁶ Там само. С. 19.

³⁷ Там само. С. 20-21.

³⁸ Там само. С. 21.

дні панщини, давав моток прядива, курку та 2 яйця. Певну інформацію маємо про Грицька Бореяка, котрий мав пильнувати остропільські стави, за що був звільнений від загальних міських повинностей та податків. Семен Коваль займався у місті ковальством, перебував на чинші у 15 злотих і сплачував натуральну ренту³⁹.

Чисельну перевагу українська громада мала у місті Лабуні, яке у 1775 р. воєвода київський Станіслав Любомирський відступив Юзефові Стемпковському, котрий володів маєтністю до кінця свого життя, а після смерті в 1793 р. місто було відібрано кредиторами за борги⁴⁰. Станом на 1775 р. у Лабуні зафіксовано 532 дими, а через 13 років упорядники інвентаря 1788 р. нарахували вже 448 димів та 2773 мешканців. Християнська громада становила 73,4% населення, а юдейська – 26,6%⁴¹. Більша частина християн міста була задіяна в аграрному секторі виробництва. Земельні угіддя зафіксовані у «волоках», «півволоках» та «городах». Окремі лабунці поєднували землеробську працю з іншими видами діяльності, в тому числі і ремісничими. До останніх належав Левко Мороз, який мав волоку ґрунту і водночас займався ткацтвом.

У Лабуні окрему групу становили козаки, які виконували поліційно-охоронні функції. Згідно з інвентарем, вказується на наявність 8 козаків, що володіли домогосподарствами. Роман Гончарук, котрий мав одну волоку землі, був зафіксований як козак «скарбовий». Подібний земельний наділ мав козак Ничипор Лусун. Крім того, до групи козаків належали 4 міських десятники і побережники, що займалися охороною лісу і, ймовірно, могли бути частиною надвірних військ Ю. Стемпковського⁴².

У 1740 р. у Шепетівці було 171 «християнський» будинок. Аналіз інвентарного списку міщан показав наявність українських імен та прізвищ,

³⁹ Там само. С. 21.

⁴⁰ Близняк М. Місто Лабунь за інвентарем 1788 року. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Т. 37: До 75-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. С. 52.

⁴¹ Там само. С. 54.

⁴² Там само. С. 57.

таких як Іван, Федір, Василь, Петро, а також Кузьмінчук, Адамчук, Левадний. Це дозволяє зробити висновок, що приблизно 70% домогосподарств у Шепетівці належали українцям. У наступні роки частка українців становила від 45 до 60% від загальної кількості мешканців. У 1782 р. в місті було 252 будинки, з яких 179 – християнські, а 73 – єврейські⁴³.

Більшість жителів міста Володимир склали представники місцевого українського населення, які були нащадками літописних волинян⁴⁴.

Не можна оминати Кам'янець. Храм св. Михайла, що став головною релігійною спорудою для української громади, був збудований наприкінці XV ст., коли громада прагнула відокремитися від польської юрисдикції. Розташований у північно-східних кварталах міста, храм проіснував до 50-х років XVIII ст. У цей час українці активно протестували проти польського магістрату, прагнучи до рівноправності. Зокрема, в 1703 р. вони втратили своє самоврядування, а в наступні десятиліття їхня діяльність майже не фіксувалась у джерелах. Від 1734 р. українські родини в місті майже повністю полонізувались.

Українці також мали у Кам'янці власні цехи, зокрема золотарів, серед яких були імена, що свідчать про їхнє етнічне походження, такі як Василь, Яків, Грицько, Степан Костка та інші⁴⁵.

У 1785 р. у Житомирі було 265 димів, з яких 179 – християнські, 86 – єврейські. Населення становило біля 1400 чоловік. Тому, очевидно, що християнська людність складала більшість. У Житомирі згадуються українські підприємці Федір Портянюха та його брати, які володіли винокурнею та хутором на річці Побитовці, що розташовувався в передмістях міста⁴⁶.

⁴³ Борилук Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: «Історичні науки». Острого, 2009. С. 66–67.

⁴⁴ Петрович В.В. Німецька, польська та єврейська громади в світлі історичної топографії міста Володимира XIII - XVIII ст. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2001. № 10. С. 96.

⁴⁵ Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. С. 164-165.

⁴⁶ Отамановський В. Д. Міста Правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII до кінця XVIII століття. Т. 2. Саратов, 1954. С. 138.

Переважна частина українського населення Правобережної України сповідувала уніатську віру. А. Перковський зазначає, що уніатами на правобережних землях були близько 572 тисяч осіб. Більш того, дослідник наводить надзвичайно цінну інформацію, зокрема про чисельність українців у Київському воєводстві – близько 100 тисяч душ станом на 1782 р.⁴⁷.

Отож, можна підсумувати, що українські міщани у досліджуваний період зіштовхнулися з різними проблемами. Наприклад, вони зазнавали дискримінації від польської шляхти, яка контролювала торгівлю та владу у містах. Також, вони часто стикалися з фінансовою нерівністю, оскільки торгівля та ремесло не завжди приносили достатньо прибутку.

Корінна українська міська громада була зайнятою більше у сільськогосподарській сфері, менше у ремісничій, промисловій та торговельній. Нарівні з іншими українці виконували всі покладені на їхні плечі тяжкі повинності, призначені насамперед на задоволення потреб власників міста, старост та панської адміністрації.

⁴⁷ Перковський. А. Л. Народо населення України у XVIII ст.: автореферат, дисс. канд. іст. наук. / АН УРСР. Київ, 1968. С. 6.

1.3. Польський етнос у містах Правобережної України: економічний та культурний вплив

Однією з етнічних груп, які населяли міста краю у досліджуваний період, були поляки. За підрахунками А. Перковського чисельність польського населення на території Правобережної України складала близько 350 тисяч осіб на кінець XVIII ст.⁴⁸. Станом на 1790 р. кількість димів сягала 525396 з населенням у 3152376 осіб⁴⁹. Тому у відсотковому відношенні поляки становили 11,1% населення. Однак, попри відносно невелику чисельність, польська громада в містах і містечках займала домінуючі позиції в політичному, економічному та особливо в духовно-культурному житті регіону. Їхній соціальний статус, як правило, був вищим за інших.

Основними ознаками ідентифікації поляків були релігія та соціальний статус. Більшість поляків поєднувала етнічну приналежність з релігійною (католицькою) і шляхетською ідентичністю. Ця потрійна ідентичність створювала так звану «кумулятивну групу», що забезпечувала полякам особливу роль та вплив у суспільстві⁵⁰.

На межі XVIII – XIX ст. більшість поляків належали до шляхетства. Виходячи з матеріального стану, шляхту можна поділити на три основні групи: велику, середню та дрібну. До нечисленної групи великої шляхти входило кілька десятків магнатських родів, таких як Браницькі, Чорторійські, Потоцькі та інші, що володіли величезними земельними наділами та численними людськими ресурсами. Ці роди також обіймали високі посади в урядах Речі Посполитої, маючи значний політичний вплив. Середня шляхта, яку називали фільварковою або помісною, налічувала більше родів, але її маєтки та соціальний вплив були обмежені, здебільшого локальними масштабами. Найбільшу кількість шляхти становила дрібна (часткова, чиншова, загорова,

⁴⁸ Перковський. А.Л. Народонаселення України у XVIII ст.: автореферат, дисс. канд. іст. наук. / АН УРСР. Київ, 1968. С. 11.

⁴⁹ Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів, 2012. С. 452.

⁵⁰ Куриленко О. Етнічна структура міст Правобережної України та її вплив на поземельні відносини. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: зб. наук. пр. Київ, 2009. Вип. 16. С. 188.

загонова) шляхта. Серед цієї групи найнижчий прошарок формували голота та брукова шляхта⁵¹. Зокрема, за підрахунками вчених, станом на 1794 р. волинська шляхта нараховувала 74426 осіб (43541 чоловіків, 30885 жінок), подільська – 94990 осіб⁵².

Стара українська шляхта була знищена або покозачилась і перейшла на Лівобережну Україну, рештки її покатоличились, а значить, і «деукраїнізувалися». У документах тієї пори можна знайти чимало згадок про перехід уніатів «на поляків», тобто в католицьку віру. 96,6% католиків були поляками та лише 3,4 % – українцями⁵³.

Відомий український вчений Володимир Антонович, який, будучи шляхтичем, перейшов на бік українського народу, відмовившись від польської ідентичності, писав: «шляхетство було формою, виробленою польським суспільним життям; суспільне самоуправління – це мета, до якої прагнув весь український народ. Звісно, для русина було вигідніше прийняти польський спосіб життя — і вони це робили, але тим самим вони зраджували свій народ, опиралися на чужий принцип і зрозуміли, що віддалились від життя свого народу – сполячилися; ця протилежність між поляком та шляхтичем і русином та простою людиною існує й зараз»⁵⁴.

З його слів можна зробити висновок, що шляхтич і поляк стали синонімами, що відображають певний соціальний статус, який визначався не лише етнічною приналежністю, а й належністю до певної соціальної групи. Ця смислова єдність між польським шляхтичем та польським етносом є прикладом того, як певний етнічний і соціальний статус може визначати місце в структурі суспільства.

Польські магнати часто володіли не лише великими земельними наділами, а й цілими містами. Наприкінці XVIII століття до їхнього володіння

⁵¹ Поліщук Ю. Етносоціальні трансформації на Правобережжі України наприкінці XVIII – на початку XX ст. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. ІФ Кураса НАН України*. 2014. Вип. 6. С. 120.

⁵² Там само. С. 199-200.

⁵³ Там само. С. 203.

⁵⁴ Куриленко О. Етнічна структура міст Правобережної України та її вплив на поземельні відносини. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: зб. наук. пр. Київ, 2009. Вип. 16. С. 188.

належали такі міста, як Дубно (при належності до родини Любомирських), Острог (розподілений на дрібні частини), Рівне (у власності Любомирських), Старокостянтинів, та Заслав (власність Сангушків). Попри католицьку приналежність власників, національний склад цих міст залишався доволі різноманітним.

Поляки, порівняно з іншими національними групами, наприклад, євреями, не відрізнялися високим рівнем концентрації у міському населення. Їхнє присутність у містах можна було визначити через характерні польські імена, такі як Войцех, Казимир, Міхал, Томаш, Ян, Ярош, Теодор, Якуб, Стефан та інші⁵⁵.

Поляки в Україні зазвичай осідали розрізненими етнорелігійними громадами серед більшості українського населення, що стало об'єктом як польської, так і єврейської колонізації. Така форма розселення була обумовлена соціальними чинниками. За великими землевласниками, які володіли великими маєтками, розкиданими по всьому Правобережжю, слідувала безземельна шляхта, відома як «веретяна шляхта». Вони осідали на панських землях, сплачуючи щорічний грошовий чинш залежно від площі земельного наділу. Чиншова шляхта часто забезпечувала кадри для адміністративних і управлінських функцій, таких як економі, управителі та інші адміністратори панських і державних маєтків. Вона також була важливою складовою адміністративної та військової підтримки магнатів й поміщиків у містечках⁵⁶.

Чітким прикладом присутності польської діаспори є місто Кам'янець, розташоване в Подільському воєводстві. Тут польське міщанство разом із українським утворювало одну самоврядувальну громаду. У люстрації Кам'янця 1733 р. можна знайти свідчення полонізації як імен, так і прізвищ українців. Наприклад, в одному з документів того часу згадується підпис: «Базили Фостик райца», а в наступному документі 1734 р. ця ж особа вже представлена як

⁵⁵ Бирук М. Соціально-економічний розвиток Острога в кінці XVII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. Вип. XXXIV. С. 34.

⁵⁶ Перковський А. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання*. Київ: Наукова думка, 1969. Вип. 4. С. 206-207.

«Bazyli Fostek». Це свідчить, що початкові ім'я та прізвище, ймовірно, були Василь Хвостик. Після цієї колонізації, навіть знаючи про зміну, важко, а іноді й неможливо, виявити в Базилії Фостеку українця, адже його початковий підпис на кирилиці свідчить про його українське походження⁵⁷.

У Кам'янці згадується шевський цех польської громади та його членів: Еразм Препйорка, Станіслав Гуска, Андреас, Якобс, Андрейко, Жигов, Паульс та інші. Люстрація 1733 р. зафіксувала і власників 16 крамниць для продажу взуття у польській громаді: Лукас, Еразм, Пасікопка, Канторек, Длугош, Вітек, Янкова, Наплончина, Єлітко, Станіслав Гаско, Плебанкова, Квельніцький, Пепржикова, Марковічова, Тоховрикова і Бартоломей⁵⁸. Серед власників нерухомості у місті у 1700 р. зафіксовано садиби Миколи Познаньчика, Габріеля Порскалі, Яна Любовецького, Лавріша, Єжи Константина, Марка Жащовського, Андрія Бернашевського та інших. Причому, їхній високий соціальний статус у місті впливав як на формування соціальної топографії, так і на архітектурні типи забудови східних кварталів Кам'янця⁵⁹.

Також, відомо про активну діяльність у Кам'янці Ради 40 мужів польської громади, яка діяла з 30-х рр. XVIII ст. Цей факт підтверджується записами в актових книгах польського магістрату за 1733, 1741, 1747, 1750, 1761, 1769, 1773, 1783 й інші роки. Матеріали актової книги за 1735-1738 рр. дозволяють стверджувати, що в 1735 р. в складі Ради 40 мужів налічувалося 24 представники польського походження. Це свідчить про значну присутність польських елементів в управлінських структурах того часу, що, ймовірно, мало вплив на політичну та соціальну ситуацію в регіоні⁶⁰.

В певних районах Подільського воєводства зокрема, в Меджибізькій волості, виявляється значна присутність поляків, які переїхали з різних частин Польщі, зокрема з Підляшшя. У 1717 році з цієї області нараховувалося 35 осіб,

⁵⁷ Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. (До питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.). *Український археографічний щорічник*. Київ: Наук. думка, 1993. Вип. 2. С. 206.

⁵⁸ Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. С. 303.

⁵⁹ Там само. С. 170.

⁶⁰ Там само. С. 248.

з яких 33 були з Підляшшя. Всього в Меджибізькому інвентарі зафіксовано 88 осіб, що прибули з польських етнічних територій. Серед них 66 осіб були з Польщі, а решта – з воєводств Люблінського, Мазовецького, Сандомирського, Краківського і навіть з території за Віслою.

Поляки також складали значну частину населення Сатанова. Зокрема, за подимним списком міста Сатанів, складеним 18 лютого 1728 р., із 375 родин 90 належали до польської національності. Серед них були такі імена, як Бартош, Генсьор, Матіаш, Якуб Конопка, Якуб Пірожек, Вавжинець Козловський, Казімеж Длугош та інші⁶¹.

Доволі цікаву інформацію про польські шпиталі надає дослідник Валентин Отамановський. Так, подібні шпиталі існували у таких містах як: Дубно, Кам'янець-Подільський (польський шпиталь Св. Лазаря та при костелі Св. Катерини). Польський шпиталь відрізнявся від єврейського та братських православних передусім кращим своїм положенням та умовами. Призначений шпиталь був для престарілих солдат кам'янецького гарнізону та інвалідів війни⁶².

В. Отамановський розповідає про те, що у другій половині XVIII ст. посилюється наступ католицького духовенства та Ватикану по перетворення уніатів у католиків. Наприклад, в 1758-1766 рр. на території Кам'янець-Подільської єпархії у містах та селах примусово обертали українців-уніатів у католиків. На Поділлі це відбувалося у таких містах як: Сатанів, Кам'янець-Подільський, Бар, Могилів на Дністрі, Меджибіж, Летичів, Шаргород, Кам'янецький та Летичівський повіти. Польські ксьондзи глушилися над уніатством, вважаючи її «ерессю» та «собачою вірою»⁶³.

Польська шляхта, прагнучи утримати владу над українським населенням, активно сприяла єврейській імміграції та підтримувала верхівку кагалів, які стали економічною опорою польських поміщиків. Це була частина стратегії

⁶¹ Крикун М. Подільське воєводство у XV-XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів, 2011. С. 412.

⁶² Отамановський В. Д. Міста Правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII до кінця XVIII століття. Т. 1. Саратов, 1954. С. 330-331.

⁶³ Отамановський В. Д. Міста Правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII до кінця XVIII століття. Т. 1. Саратов, 1954. С. 366.

зростання національної ворожнечі і посилення соціальних конфліктів, епогеєм яких стала Коліївщина 1768–1769 рр.⁶⁴.

Поляки в містах часто виконували ті самі функції, що й українські міщани. Наприклад, серед орендарів земель Ковеля, що використовувалися під городи, половина були поляки. Польські міщани займалися торгівлею зброєю, зерном, медом, а також ремеслами, такими як кравецтво, шевство, ковальство, забезпечуючи потреби місцевого населення⁶⁵.

Польська громада в Україні виконувала функцію зміцнення польських позицій, сприяючи денаціоналізації та покатоличенню українців. Поляки стали важливою опорою польської шляхти в містах, хоча й існували певні суперечності між ними. Польський уряд намагався впровадити діловодство польською мовою, що мало на меті послаблення української національної ідентичності. Повертаючись до своїх маєтків, польська шляхта активно підтримувала поширення польсько-католицького елемента, в першу чергу через впровадження освіти, яка вважалася інструментом збереження польської державності⁶⁶.

У другій половині XVIII ст. міщани та шляхти Правобережної України віддавали своїх дітей у польсько-католицькі монастирські школи, і лише багаті могли дозволити собі наймати приватних вчителів, що було не дешевим задоволенням. Шкільна реформа у Речі Посполитій 1773-1783 рр., створення академічних польських шкіл – були широко відкриті двері для дітей міщанської верхівки, духовенства та шляхти.

У 1767 р. у Вінниці налічувалося 531 дим, а до 1782 р. їх стало 610, що свідчило про поступове зростання населення. До 1789 р. кількість димів досягла 740, а загальна чисельність населення становила близько 3700 осіб. Вінниця на той час була одним з найбільших міст Правобережної України. Діти

⁶⁴ Веремесенко І. Етнонаціональний склад міського населення Правобережної України у XVIII ст. *Terra Incognita: студентський науковий журнал* / Ред.кол.: Мартинюк Н. та ін. Острог: Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 2. С. 35.

⁶⁵ Куриленко О. Етнічна структура міст Правобережної України та її вплив на поземельні відносини. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: зб. наук. пр. Київ, 2009. Вип. 16. С. 190.

⁶⁶ Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1963. С. 97.

заможних вінницьких міщан навчалися в польських школах, які були засновані після закриття єзуїтських навчальних закладів⁶⁷.

Єзуїтські школи функціонували у Барі, Житомирі, Луцьку, Овручі, Острозі, Кременці (де навіть єзуїти мали при школі свій власний театр). Після ліквідації у 1772 р. єзуїтського ордену вінницькі, житомирські та кам'янець-подільські школи були перетворені в академічні школи, підпорядковані Едукаційній комісії, решта шкіл єзуїтів були передані базиліанам.

Базиліанські школи існували у Володимирі (яка отримала від Августа II у 1746 р. право вищої школи, тобто право вести навчання включно до філософії, у 1768 р. Станіслав Август підтвердив надану привілегією), Барі, Любарі, Умані (відкриті у 60-рр.), Шаргороді, Каневі (у 1781 р., де навіть був один вчитель німецької мови), Острозі.

Відомо, що 6 березня 1787 р., коли король Станіслав Август проїжджав через Володимир у Канів для зустрічі з Катериною II, студенти базиліанської школи вітали його по-польськи, по-французьки, по-німецьки, по-італійському та по-англійськи⁶⁸.

У містах і містечках Волинського воєводства активно діяли католицькі ордени, зокрема єзуїти (Кременець, Луцьк, Острог), бернардини, василіяни (Володимир), капуцини (Острог), тринітарії, піари (Межиріч-Корецький, Любешів), бригітки, шаритки та інші. Ці ордени швидко ставали великими земельними власниками, будували монументальні архітектурні комплекси, створювали багаті бібліотеки та відкривали навчальні заклади. Яскравим прикладом такого освітнього закладу була школа піарів у Любешові, яку в 1760 р. закінчив Тадеуш Костюшко, відомий герой польського визвольного руху. Після навчання в католицьких колегіях та школах багато «русинів» ставали окатоличеними⁶⁹.

⁶⁷ Отамановський В.Д. Міста Правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII до кінця XVIII століття. Т. 2. Саратов, 1954. С. 236.

⁶⁸ Отамановський В.Д. Міста Правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII до кінця XVIII століття. Т. 1. Саратов, 1954. С. 394-395.

⁶⁹ Надольська В. Волинська губернія: етнічні процеси у контактній зоні. *Красзнавство*. Луцьк, 2020. Вип. 1-4. С. 132.

У місті Острог, завдяки чисельній та економічній перевазі польської громади, поляки з давніх часів займали провідні позиції в управлінні та суспільному житті. Про значний вплив польсько-католицького населення свідчать численні вулиці та частини міста, заселені католиками: Красногирська, Зарванська, Гнила, Мокра Воля, Суха Воля, Друга Красногорська, а також окремі райони, такі як Замок (імовірно, територія самого замку та прилеглих будівель), Передзамче, «Паркан до Луцької Брами», «Ринок», що обслуговував польське населення, Загроде, де розташовувалися шляхетські двори, та «територія в паркані». Крім того, католикам належали монастир кармелітів, присвячений Покрові Богородиці, а також парафіяльний костел Розп'яття Господнього. На кінець XVIII століття в Острозі проживало 26 католицьких та 91 православних священників. Значну частину населення складала шляхта – 170 осіб⁷⁰.

У 1740-х роках у місті Шепетівка, окрім шляхти, проживало близько 12-15% поляків. Ці цифри були виведені на основі аналізу прізвищ та імен, які вказували на польське походження, таких як Теодор, Якуб, Стефан, Казимерж, Островський та інші. Водночас варто зазначити, що при записах упорядники могли використовувати польські імена навіть для українців. У 1760-х роках чисельність польського населення у Шепетівці зросла до 16-20% від загальної кількості жителів. Для порівняння, в інвентарних даних по місті Славута зазначено, що польське населення складало близько 9-11%⁷¹.

Місто Новий Остропіль також мало невелику кількість польського населення, що підтверджується наявністю імен та прізвищ польського походження, таких як Стефан Чарнецький, Еліаш Машталір, Томаш Стангрет та інших⁷². Згідно з люстрацією 1786 р., у Володимирі проживало 117 осіб польської національності, які були католиками. Ці дані відображають

⁷⁰ Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1963. С. 102.

⁷¹ Веремеєнко І. Етнонаціональний склад міського населення Правобережної України у XVIII ст. *Terra Incognita*: студентський науковий журнал / Ред.кол.: Мартинюк Н. та ін. Острог: Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 2. С. 35.

⁷²Близняк М. Місто Новий Остропіль у середині XVIII століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2023. Вип. 34. С. 19.

чисельність польської громади в місті на той час, яка, хоча й була незначною, відігравала важливу роль у соціально-економічному житті міста⁷³.

У XVIII ст., в умовах польського панування на Правобережній Україні, польська громада була переважно представлена в правлячій верхівці: поміщиками, магнатами, католицькими священнослужителями та чиновниками. Поляки займали значну частину посад у міських магістратах. Однак польська присутність у міщанстві, серед селян і чиншової шляхти була меншою, і її становий, кастовий характер зумовлював розпорошеність польської колонізації.

Це пояснюється тим, що, попри свою чисельність у загальній структурі населення, поляки не змогли створити монолітну більшість в окремих регіонах. Вони не заселили всю територію Правобережжя суцільно, що зумовило їхнє утримання переважно у міських осередках та в межах верхівки соціальної ієрархії, не дозволяючи їм контролювати більшість населення краю⁷⁴.

Політика Речі Посполитої на Правобережній Україні призвела до того, що частина українців, особливо в міських осередках, почала ідентифікувати себе як поляків. Це явище стало наслідком інтеграційних процесів та тиску польської адміністрації, що своєю чергою негативно вплинуло на статистику етнічного українського населення.

Таким чином, основними критеріями для визначення польського населення стали римо-католицьке віросповідання та належність до певних станів, зокрема громадян і однодворців. Саме в ці категорії потрапила значна частина дрібної польської шляхти, що було одним із способів зміцнення польської соціальної структури на території Правобережної України. Цей перехід українців до польської ідентичності виявився важливим фактором у розпливчатості етнічних кордонів і суттєво ускладнив точне визначення чисельності етнічних українців в цьому регіоні.

⁷³ Петрович В.В. Німецька, польська та єврейська громади в світлі історичної топографії міста Володимира XIII - XVIII ст. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2001. № 10. С. 100.

⁷⁴ Перковський А. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання*. Київ: Наукова думка, 1969. Вип. 4. С. 209.

Якщо говорити про співвідношення поляків та українців у правобережних містах XVIII століття, то варто сказати, що це є складне питання. Ця проблема пов'язана з відсутністю точних переписів населення, різними підходами до обліку етнічної належності та нерівномірним розселенням обох груп.

У міських центрах Правобережної України українці становили більшість серед ремісників, дрібних торговців та міської бідноти. Водночас польська спільнота була більш помітною серед міської еліти – магнатів, шляхту та заможних купців. Це зумовлювалося історичною роллю польської державності та шляхетським устроєм, який забезпечував полякам домінуючі позиції у політичному й соціальному житті міст.

У приватновласницьких містах, які належали польським магнатам, частка поляків серед населення була вищою через концентрацію адміністративного та економічного управління. Натомість у менших містечках і селах українці складали більшість, що пояснюється їхнім корінням у місцевій сільській громаді та залученням до ремісничих і торгових занять.

Можливі підходи до визначення співвідношення українців і поляків базуються на аналізі метричних книг, документів магнатських архівів і матеріалів переписів XVIII століття. Варто також враховувати суб'єктивність деяких джерел, де національна приналежність могла визначатися за конфесійною ознакою (поляки часто ототожнювалися з римо-католиками, а українці – з православними).

Попередні підрахунки свідчать, що в середніх і малих містах Правобережної України українці переважали чисельно, тоді як у великих міських центрах, зокрема тих, що мали стратегічне значення, домінувала польська еліта. Остаточне співвідношення потребує додаткових досліджень.

РОЗДІЛ II. ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА У МІСТАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У XVIII СТ.: ЧИСЕЛЬНІСТЬ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ САМОВРЯДУВАННЯ

Особливе місце серед неукраїнського населення Правобережної України посідали євреї, які сформували окрему етносоціальну спільноту. Вони вирізнялися не лише своєю національною належністю, а й професійною спеціалізацією, що робило їх легко ідентифікованими серед інших громад. Основним ареалом проживання євреїв були міста та невеликі містечка, де зосереджувалося їхнє повсякденне життя і господарська активність.

Аналізуючи праці Івана Каманіна, зокрема його дослідження перепису єврейського населення 1765 р., опубліковане в «Архиве Юго-Западной России», можна отримати цінну статистичну інформацію, яка проливає світло на динаміку та чисельність єврейської громади Правобережної України. Цей перепис охоплював чотири українські воєводства, в яких проживало близько 132 тисяч євреїв. Зокрема, на Волині мешкало 51 тисяча, на Поділлі – 38 тисяч, на Київщині – 21 тисяча, а на Брацлавщині – 20 тисяч осіб. І. Каманін зазначає, що після 1765 р. єврейська громада вже не досягала тієї чисельності, яка була зафіксована під час згаданого перепису⁷⁵.

За даними реєстрів 1765 р., кількість єврейського населення в містах Правобережної України демонструє цікаву картину. Найбільші єврейські громади того часу були зосереджені в кількох ключових містах, які стали осередками економічного та культурного життя.

Так, у Дубно проживало 2005 осіб єврейського походження, що робило це місто одним із головних центрів єврейської спільноти. Схожу ситуацію спостерігали в Заславі, де чисельність євреїв сягала 2047 осіб. Вагоме місце займав і Острог, населення якого включало 1777 євреїв.

⁷⁵ Каманин И. Статистические данные о евреях в Юго-Западном крае во второй половине прошлого века (1765 – 1791 г.). Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волыньском генерал-губернаторе. Киев, 1890. Ч. 5, Т. 2 (Вып. 1): Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг. С. 24-29.

Значними осередками єврейського життя також були: Біла Церква – 1457 осіб, Бердичів – 1220 осіб, Луцьк – 1116 осіб, Володимир – 1327 осіб.

На Поділлі євреї також складали значну частку населення. Наприклад, у Сатанові нараховувалося 1369 осіб, у Гусятині – 1144, а в невеликому, але важливому торговельному центрі Жванці – 1134. Навіть менш знане нині місто Дунайгород мало чисельність 1129 осіб єврейської громади⁷⁶.

Всього у Речі Посполитій, згідно з даними 1765 р., 587658 євреїв, у тому числі 430009 в коронних землях, платили подушний податок. Але, звичайно реальні цифри є значно вищими. Зенон Гульдон та демограф польського єврейства Рафаель Малер припустили, що дані перепису 1765 р. не враховували людей, виключених з оподаткування. Таким чином, додавши немовлят (6,35% від загального єврейського населення) і 20% тих, хто ухилявся від сплати, вони дійшли до цифри 750 тисяч євреїв у державі, що становило понад 5% від населення Речі Посполитої⁷⁷.

Якщо співвіднести у відсотковому відношенні загальну кількість євреїв Правобережної України (близько 130 тисяч) до зазначеної чисельності у самій державі, то отримуємо 17,3%.

Люстрація 1765 р. свідчить про те, що серед усіх воєводств Правобережної України саме Волинське виявилось регіоном із найпомітнішою динамікою зростання єврейського населення. Цей висновок ґрунтується на ретельному аналізі демографічних показників, які відображають значну присутність євреїв у цьому регіоні. Причини такого зростання слід шукати у вигідному географічному положенні Волині, яка виступала своєрідним торговельним і культурним мостом між Західною Європою та східними територіями. Більш того, регулярні ярмарки та річні торги, на які з'їжджалися тисячі купців з різних частин Речі Посполитої, створювали вигідні умови для ведення «бізнесу». Зручне розташування головних міст і містечок сприяло

⁷⁶ АЮЗР Часть пятая: Переписи еврейского населения в юго-западном крае в 1765-1791 гг. Київ: Типографія Г.Т. Корчак-Новицького, 1890. Ч. V. Т. II. Вип. 1-й. С. 21-23, 45-47, 113-115.

⁷⁷ Guldon Z., Kowalski W. The Jewish population and family in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the second half of the XVIII-th century. History of the Family. 2003. S. 521.

розвитку торгівлі та ремісництва, де активну роль відігравали представники єврейської громади⁷⁸.

Крім того, традиційна орієнтація місцевої економіки на ремісничо-торговельний сектор створювала сприятливі умови для заснування нових єврейських осередків, які поступово перетворювалися на центри локального та регіонального значення. Ці фактори, у поєднанні з порівняно ліберальною соціально-економічною політикою в окремих магнатських маєтках, забезпечили Волині першість у чисельності єврейського населення серед усіх воєводств Правобережної України.

Докладніше описати такий високий показник допомагає польський історик Зенон Гульдон. Останній надає такі дані з 1765 по 1791 рр. (у містах):

1) Луцький повіт: 1765 р. (51 місто, 16667 євреїв), 1778 р. (54 міста, 7898 євреїв), 1784 р. (46 міст, 9126 євреїв), 1787 р. (41 місто, 11160 євреїв), 1790 р. (3 міста, 1010 євреїв).

2) Володимирський повіт: 1765 р. (16 міст, 4987 євреїв), 1778 р. (2 міста, 465 євреїв), 1784 р. (16 міст, 2379 євреїв), 1787 р. (16 міст, 2878 євреїв), 1790 р. (15 міст, 3111 євреїв).

3) Кременецький повіт: 1765 р. (49 міст, 15647 євреїв).

Всього у 1765 році у Волинському воєводстві було 37301 євреїв у містах та 14435 у селах. Разом – 51736⁷⁹.

На основі люстрації 1765 р. можна виокремити ключові міста Волинського воєводства, де чисельність єврейського населення була найбільшою. Відповідно до даних реєстрів, найбільші єврейські громади зосереджувалися в таких містах, як: Дубно (2005 осіб), Старий Заслав (2047), Острог (1777) та Луцьк (1116). Значна кількість єврейського населення проживала також у Володимирі (1327), Старокостянтинові (1319), Ковелі (825), Новому Заславі (760), а також у Рівному (881) та Степані (910). Більш

⁷⁸ Близняк М. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Універсум історії та археології*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 75.

⁷⁹ Guldon Z., Wijaczka J. Żydzi a chrześcijaństwo na Wołyniu w XVI – XVIII wieku. *Nasza Przeszłość. Szkice z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*. Kraków, 1993. Т. 80. S. 245.

компактні громади формувалися в містах, таких як Кременець (649), Корець (651), Ляхівці (589), Полонне (581), Олика (481) і Звягель (400). Містечка, як-от Аннополь (385), Тучин (376), Несухойжі (346), Торчин (356), Варковичі (322), також мали помітні єврейські громади. Цікаво, що єврейське населення у Волині рівномірно розподілялося як у великих містах, так і в менших осередках, створюючи мережу активних культурних і економічних центрів⁸⁰.

У межах Речі Посполитої єврейська громада мала чітко структуровану адміністративно-правову систему, що охоплювала різні рівні управління. Основною одиницею такої організації були кагали – самоврядні громади, які відповідали за внутрішнє життя євреїв на місцевому рівні. У невеликих поселеннях, де чисельність єврейського населення була незначною, функціонували так звані «прикагалки», які виконували подібні функції, але мали менший масштаб.

На регіональному рівні кагали об'єднувалися в окружні сеймики, які часто називали «провінційними з'їздами». Ці з'їзди відігравали роль регіональних органів управління та координували діяльність громад у межах одного воєводства. Найвищим рівнем організації був Коронний сейм Речі Посполитої, також відомий як «з'їзд чотирьох земель» або «сейм чотирьох країв». Цей центральний орган управління приймав закони та постанови, які були обов'язковими для виконання всіма євреями, незалежно від місця їхнього проживання. Проте у 1764 р. діяльність сейму чотирьох земель була припинена, що стало значною віхою в історії єврейського самоврядування в Речі Посполитій.

Прикладом є Волинське воєводство, яке у 1765 р. мало 88 кагалів. Тому міст без єврейських громад було не багато⁸¹. Серед найбільших таких кагалів можна виділити: Дубенський – 2492, Заславський – 3891, Кременецький – 1829,

⁸⁰ Каманин И. Статистические данные о евреях в Юго-Западном крае во второй половине прошлого века (1765 – 1791 г.). *Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волыньском генерал-губернаторе*. Киев, 1890. Ч. 5, Т. 2 (Вып. 1): Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг. С. 24–29.

⁸¹ Guldon Z., Wijaczka J. Żydzi a chrześcijaństwo na Wołyniu w XVI – XVIII wieku. *Nasza Przeszłość. Szkice z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*. Kraków, 1993. Т. 80. S. 234.

Ковельський – 1516, Луцький – 1012, Любарський – 1226, Острозький – 1777, Новоград-Волинський – 577, Овруцький – 607, Рівненський – 1186⁸².

Право скликання сеймиків на Волині мали кагали міст Луцьк, Володимир, Кременець, Острог та Олика. Засідання сеймиків проводилися по чергово раз на три роки в кожному з цих міст. Однак окремі дослідники вважають, що основними місцями проведення «волинсько-українських» сеймиків були Вишнівець та Кременець, які мали значний вплив на регіон. Крім того, великий вплив мала дубенська єврейська громада, яка називала себе «кагалом великого міста Дубна», підкреслюючи своє економічне та культурне значення⁸³.

Єврейський кагал підлягав судові та управі колегій з вибраних осіб «старші єврейські, кагальні, судді, школьники» під проводом рабіна, якого затверджував замковий уряд або пан міста, дістаючи за затвердження певну суму грошей. Кагальні суди судили й правили по тальмуду і по звичаям та переказам єврейським, і тому й тішились необмеженим довір'ям з боку єврейської людності. В актах досить тяжко зустріти випадки, щоб євреї апелювали від кагального суду до суду підвоєводи⁸⁴.

Загалом кагал виконував функції міського самоврядування для єврейської громади, володіючи значною автономією та широким спектром повноважень. Він був відповідальним за управління внутрішніми справами громади, зокрема за організацію релігійного життя, адміністрування громадського майна, оподаткування, а також вирішення соціальних і правових питань.

Кагали мали право встановлювати місцеві правила, розподіляти податки серед членів громади та представляти її інтереси перед зовнішніми органами влади. Завдяки цій незалежності вони не лише сприяли збереженню єврейської ідентичності, але й стали ефективним інструментом для саморегуляції громади в умовах багатонаціональної Речі Посполитої.

⁸² Ющук Т. Ключові проблеми демографії історичної Волині у XVIII ст. *Terra Incognita*: студентський науковий журнал / Ред.кол.: Мартинюк Н. та ін. Острог: Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 2. С. 28.

⁸³ Близняк М. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Універсум історії та археології*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 75.

⁸⁴ Антонович В. Українські міста. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV- XVIII ст. Львів, 1904. Ч. 2. С. 379.

Досить ґрунтовно пише про це В. Антонович: «Євреї мали повну свободу й спромогу утримувати та організовувати окрему свою самоуправу і посилити дужче свою солідарність; вони здатні пізнавати всі слабкі сторони «тубільців» та експлуатувати їх на свою користь, таким чином придавлюючи більш чисельнішу та повноправно людність на її ж території; внутрішній устрій єврейських громад, розклад та побір податків, суд у цивільних справах були полишені самим євреям»⁸⁵.

За підрахунками Адама Казмерчика, у XVIII столітті від 1/2 до 3/4 євреїв правобережних земель жили в приватних маєтках, де були особливо сприятливі умови були в магнатських маєтках. Шляхетне меценатство забезпечувало євреям засоби до життя та захист від гноблення інших класів (духовенства, шляхти), але водночас робило їх повністю залежними від ласки своїх спадкоємців і залежними від їхніх примх. Приватні міста надають єврейським громадам більшу юридичну безпеку, а отже, більшу гарантію піклування та турботи про їхні інтереси⁸⁶.

Інвентарі міста Острога, датовані 1708 і 1724 рр., надають цінну інформацію про єврейське населення цього населеного пункту, зокрема про поширені імена того часу. Серед них зустрічаються такі імена, як Авраам, Арон, Давид, Ілько, Йозеф, Йось, Лейба, Мошко, Фішко, Шимон, Юда та Янкель⁸⁷.

Люстрація 1765 р. фіксує, що у місті Володимир проживало 1327 євреїв, які мали у власності 159 будинків. Однак наступні десятиліття демонструють суттєві зміни в чисельності єврейського населення. Зокрема, за даними перепису 1784 р., кількість євреїв у Володимирі скоротилася до 340 осіб, що свідчить про ймовірні соціальні чи економічні зміни, які могли вплинути на відтік мешканців. У 1790 р. спостерігається певне зростання – до 630 осіб. У

⁸⁵ Антонович В. Українські міста. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV- XVIII ст. Львів, 1904. Ч. 2. С. 378.

⁸⁶ Kaźmierczyk A. Żydzi w dobrach prywatnych: w świetle sądowniczej i administracyjnej praktyki dóbr magnackich w wiekach XVI-XVIII. Krakow, 2002. S. 7, 10-11, 13.

⁸⁷ Бирук М. Становище єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2011. Вип. 17. С. 73.

цей період значно збільшилися грошові сплати володимирських євреїв. У 1786 р. вони зверталися до люстраторів, скаржачись, що не можуть сплатити встановлені суми до старостинського скарбу. Зокрема, крамарі мали сплатити 500 злотих, шинкарі – 3897 злотих, податок на котлових і лопаткових торгівців становив 413 і 1000 злотих відповідно, коповий податок – 28 злотих, а додатковий чинш губернаторові для утримання рабина та війська – 300 злотих. Водночас, місцеві міщани у Володимирі нарікали на те, що єврейські торговці заповнили ринок своїми крамницями, що ускладнювало виставлення товарів⁸⁸.

У місті Бар (з 1710 р. до 1775 р. дідами Бару та державцями Барського староства були князі Любомирські) у 1736 р нараховувалося 147 християнських та 155 єврейських домів. У 1757 р. – в старому місті 73 християнських та 95 єврейських, у новому відповідно 154 та 144. У 1760 р. – в старому 143 та 89, в новому – 261 та 77. В 1774 р. – 251 християнських та 199 єврейських⁸⁹.

У Хмільнику згадуються у люстрації 1789 р. євреї-ремісники: 1 ювелір, 2 мідника, 3 цирюльника, 12 портних, 7 скорняков, 6 чоботярів, 5 пекарів, 3 м'ясника, 3 перевізника та 1 грабенщик.

У Житомирі, всупереч протестам міщан, існували єврейські цехи. Наприклад, житомирський єврейський портняжний цех рахувався у останній чверті XVIII ст. другим за якістю та мистецтвом своїх майстрів після бердичівського портняжного цеху. У 1785 р. у Житомирі було 265 димів, з яких 86 були єврейськими. Населення становило біля 1400 чоловік. У 1789 р. в Житомирі, без врахування духовенства та шляхти, проживало 3690 осіб (2808 християн та 882 єврея). З євреїв згадуються: 26 купців, 72 корчмарів та шинкарів, 48 ремісників, найманих робітників 40, 36 комірників, 15 убогих та інші.

Серед найбільших в Житомирі виноторговців-бакалійників згадуються євреї: Самсон Рабінович, Самсон Бен'ямінович та Мошко Іцкович. Вони

⁸⁸ Петрович В.В. Німецька, польська та єврейська громади в світлі історичної топографії міста Володимира XIII - XVIII ст. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2001. № 10. С. 99.

⁸⁹ Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.). Репринтне видання. Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 1996. VI. С. 339, 343.

привозили та торгували товарами (вина, англійське пиво, цукор, кава) з Могилів-Подільського, Дубно, Бердичева⁹⁰.

Життя єврейського населення пов'язане і з Кам'янцем. Тут євреї окремої громади – не мали. 12 грудня 1725 р. король Речі Посполитої Август II заборонив євреям селитися й торгувати в місті. Заборона євреям мешкати в місті зумовила той факт, що вони досить активно почали розселятися у селах Кам'янецького повіту, в радіусі не менше трьох миль від нього, тобто у його сільськогосподарській окрузі. Так, за переписом 1765 р., у Зіньківцях налічувалося 71 єврей (ремісники, слуги, орендарі), у Татарисках – 23, в Довжку – 92, а в Карвасарах – 17 осіб.

Євреї займалися в передмістях переважно торговельною та ремісничою діяльністю. Перша із них проявлялася у перекупці тварин, птиці, сільськогосподарської продукції, ремісничих виробів та їх перепродажі у Кам'янці⁹¹. Цей процес досить негативно був сприйнятий шляхтою та кам'янецьким купецтвом (українським, польським, турецьким і особливо вірменським). З приводу даного явища вони із протестаціями неодноразово зверталися до польського короля, домагаючись припинення свавілля єврейських перекупників.

У 80-ті роки XVIII століття кількість єврейського населення передмість була нестабільною. Наприклад, у 1784 р. в Карвасарах проживали 171 єврей, на Підзамчі – 34, в Довжку та Кубачівці – по 3, а в Татарисках – лише 2 особи. В корчмі Вітте працювало 3 особи. Згадуються такі єврейські імена як: Мошко Кравець, Беня Кравецт, Оза Кравець, Абрамко Кравецт, Янкель Шмуклер, Гершко Школьник, Абрам Кушнір, Мошко Сліпий. У 1789 р. проводився й

⁹⁰ Отамановський В. Д. Міста Правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII до кінця XVIII століття. Т. 2. Саратов, 1954. С. 171, 256, 264.

⁹¹ Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. С. 252-254.

перепис єврейського населення. Джерело не фіксує факту його проживання у Кам'янці-Подільському⁹².

За єврейським населенням, що мешкало в Кам'янці та його окрузі у 80-х – на початку 90-х рр. XVIII ст., як і в попередні часи, здійснювався постійний контроль з боку держави через різні інституції, в тому числі і через кам'янецьку цивільно-військову порядкову комісію, що функціонувала у 1789-1793 рр., а також і з боку міщан. Зокрема, останні навесні 1790 р. зверталися до названої комісії й просили визнати за містом право збору від євреїв «znaczków» і сплати ними податків⁹³.

Зосередимося на сфері зайнятості євреїв, де торгівля була основною діяльністю більшості з них. Серед міщан євреї-торговці становили близько 77,8% від усіх працюючих євреїв. Частково цю діяльність виконували й ремісники, які збували свою продукцію на ринках і ярмарках, доповнюючи свою торгівельну діяльність виробничими процесами.

Українська громада та її представники не могли похвалитися такою ж високою кваліфікацією в торгівлі, як єврейські купці. Через це магнати були змушені шукати способи залучення євреїв до цієї діяльності, часто поступаючись і надаючи пільги. Вони погоджувалися віддати євреям на відкуп велику частину торгівлі, а також виробництва алкоголю в містах та містечках, адже ці сфери вважалися «недостойними» для шляхетства та князів.

З погляду магнатів, такі види діяльності мали потенціал для швидкого відродження економіки міст і значного збільшення їхніх прибутків. Торгівля алкоголем і важливі економічні функції, які виконували євреї, забезпечували постійну фінансову підтримку та розвиток, тоді як магнати, із свого боку, могли зберігати свою репутацію, залишаючи ці «брудні» справи за межами власної гідності⁹⁴.

⁹² Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. С. 37.

⁹³ Там само. С. 257.

⁹⁴ Там само. С. 79.

Яскравим прикладом єврейської торгівельної осілості є місто Старокостянтинів, де третина юдейських сімей було пов'язано з торгівлею. На 1769 р. у місті було 323 єврейських будинків, торгових приміщень – біля 100. На кінець століття у місті нараховувалося вже 468 єврейських будинків та 160 торгових приміщень⁹⁵.

Місто Любар, що належало князю Францішку Фердинанду Любомирському, знаходилося на важливому торговельному шляху, який сполучав два ключових міста регіону – Бердичів та Дубно. Цей шлях, що вів від Бердичева через Чуднів, Любар, Лабунь, Заслав, Білотин, Острог, Гільчу, Варковичі і Дубно, а далі йшов до північної Польщі, суттєво підвищував значення міської торгівлі. Торговельна магістраль не тільки стимулювала економіку Любару, але й приваблювала євреїв, яким відкривався шлях до значного збагачення.

Перепис євреїв, проведений у першій половині 1765 р., зафіксував у Любарі 467 осіб юдейського віросповідання (405 – у Старому Любарі і 62 – у Новому). Враховуючи торгове значення Любару, це число відображало його обмежене значення в економічному житті, хоча євреї, без сумніву, відігравали свою роль у розвитку місцевої економіки⁹⁶.

Не можна обійти увагою й містечко Гощу, яке наприкінці XVIII століття належало чесникові і кавалеру Станіславу Костці Каетану Ленкевичу. У цьому містечку значну частину торгових і господарських операцій здійснювали євреї. Зокрема, вони були практично єдиними продавцями спиртних напоїв, що стало важливою складовою економіки містечка. Крім того, юдеї володіли постійними дворами, що забезпечувало їм стабільний дохід. Загальний обсяг доходів від оренди та інших джерел власників Гощі досягав 4 тисяч злотих – значне багатство для такого містечка. На торговій площі працювали 10 лавок, на яких продавали рибу, оселедці, сіль, тютюн. Ці товари забезпечували важливі

⁹⁵ Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов в XVIII столетии). *Вопросы истории*. 1947. № 8. С. 38.

⁹⁶ Близняк М. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Універсум історії та археології*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 77.

потреби місцевих жителів і гостей, підкріплюючи економічну роль єврейської громади в торговельному житті Гощі⁹⁷.

У правобережних містах серед єврейської громади існував широкий спектр ремісничих професій, які відзначалися великою різноманітністю. До найбільш поширених відносилися різники, гарбарі, чинбарі, солодовники, броварі, кушніри, пекарі, крамарі, воскобійники, шинкарі, корчмарі та лихварі. Кожна з цих професій відігравала свою роль у міському господарстві, забезпечуючи населення необхідними товарами та послугами.

Окремо слід зазначити діяльність євреїв-фурманів, які займалися перевезеннями. Ці люди виступали як транспортні посередники, організовуючи перевезення для купців або для потреб самого міста. Незважаючи на важливість цієї діяльності, доходи фурманів були серед найменших. Євреї-ремісники часто виконували роль посередників між християнськими виробниками і покупцями, забезпечуючи таким чином зв'язок між різними верствами населення і сприяючи розвитку торгівлі та ремесел у містах⁹⁸.

Звісно ж всі євреї ремісниками бути не могли, хоч у багатьох містах таки займалися ремеслом, зокрема у якості партачів. Розгромлена панством міська промисловість не могла прогодувати сотні сімейств, навіть, при пониженні рівня потреб. Тому серед євреїв зустрічалося багато чорноробочих, вантажників, водоносів, прислуги та осіб, які жили випадковими, принизливими та важкими заробітками.

З розвитком товарно-грошових відносин на Волині поширювалися кредитні операції, і лихварство стало важливою складовою економічного життя. Єврейські кагали активно брали участь у цьому процесі, надаючи фінансові послуги місцевим жителям. Ставки за кредити варіювалися, і зазвичай становили від 8 до 10% річних. Однак для тих, хто потребував

⁹⁷ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2011. Вип. 17. С. 89.

⁹⁸ Близняк М. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Універсум історії та археології*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 78.

термінової фінансової допомоги, умови були значно менш вигідними: ставка могла підвищуватись до 30% річних, залежно від терміновості позики. Це сприяло значному поширенню лихварських операцій, оскільки люди часто зверталися до єврейських позичальників, щоб вирішити свої фінансові труднощі, навіть за рахунок високих процентних ставок⁹⁹.

Часто євреї виступали в ролі орендодавців. В «оренду» їм віддавалася горілчана та пивна монополії, збір помірною з млинів, право монопольної продажі дьогтю та сіна, митні збори, спуск ставів тощо. Багаті-відкупники панських «оренд» серед євреїв зустрічалися одиницями, але з ними були пов'язані менш забезпечені євреї: суборендатори, численний обслуговчий персонал, продавці монопольних на нав'язаних паном продуктів – корчмарі, продавці солі, дьогтю, сіна, вівса, риби, збирачі мит, помірною тощо¹⁰⁰.

Знову повернемося до Старокостянтинова. В місті лише декілька десятків єврейських сімей годувалися біля «оренди». Більшість же єврейського населення складали чорноробочі, люди без постійних занять, бідняки-ремісники, дрібні торговці. Євреїв-багатів залишалася незначна група: відкупники «оренди», невелика частина торговців, лихварі. Більша частина євреїв міста знаходилася в напівголодному становищі. Їм залишалося хапатися за ремесло і понижувати рівень своїх життєвих потреб до крайності¹⁰¹.

У середині XVIII століття панська адміністрація міста Любар, яке знаходилося у власності князів Любомирських, передала на відкуп євреям більшість сфер економічної діяльності – торгівлю, лихварство, ремесла та промисли. Серед єврейських професій найвищими повинностями обкладалися чотири основні напрямки праці: крамарі, кушніри, воскобійники та виробники медової патоки.

⁹⁹ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття*. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 184-185.

¹⁰⁰ Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов в XVIII столетии) // *Вопросы истории*. 1947. № 8. С. 38.

¹⁰¹ Там само. С. 39.

Міські крамарі, які становили найбільшу професійну групу євреїв, що займалися торгівлею, були важливими економічними «акторами». Кушніри, що спеціалізувалися на пошитті хутряних виробів, належали до заможних ремісників, і саме для них було встановлено найвищий чинш, який складав 1 злоту та 15 грошей. Воскобійники видобували віск з воцин, який використовувався для виготовлення свічок, у тому числі церковних, що також було об'єктом оподаткування.

Ще одним важливим напрямом був виробництво медової патоки, необхідної для виготовлення спиртних напоїв. Мед купували євреї для цієї мети, і в реєстрах податків зазначалося, що покупка півбочки меду на Вишнівеччині у 1748 р. коштувала 90 злотих. Податок, який мусив сплатити єврейський купець за таку кількість меду, становив приблизно 1 злотий.

Варто зазначити, що споювання селян і міщан набрало масового характеру у XVIII ст., що шкодило суспільній моралі та спокою. Під час воєн і після них пияцтво стала вагомим джерелом прибутків. Мрією кожного єврейського купця було отримати концесію на виготовлення горілки, варіння пива та сичення меду, продажу лікерів. Як шляхта, так і євреї намагалися на пиятиці селян, міщан та військових повернути собі втрачене під час війн¹⁰².

У корчмах того часу для більшого заохочення передбачалася «культурна програма» – тут грали сільські й міські музики для залучення молоді. Корчми, зазвичай, будували при гостинцях та дорогах, де можна було, зокрема, попоїсти. У Ляхівцях Новогоринська корчма, що знаходилася на передмісті, сплачувала 449 злотих 6 грошей чопового – податку, який стягувався за виготовлення та продаж горілки, пива та хмільного меду. Цікаво навести приклад функціонування корчми у місті Вишнівці, де за наказом пана і під «страхом замкової кари» й штрафу на користь орендаря мали відбуватися усі міські, судові й цехові збори.

¹⁰² Близняк М. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Універсум історії та археології*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 78.

Відомо, що шинкарі могли продавати напої у кредит. Часто вони зловживали своїм становищем, а задля запобігання таких речей по корчмах розсилалися жерстяні зразки мір – гарнець, кварта і кварточка. Так кожен охочий міг перемерити об'єм отриманого напою¹⁰³.

Потрібно зауважити, що у XVIII столітті єврейські громади, порівняно з попередніми періодами, стали значно біднішими. Усередині кагалу виникла явна соціальна диференціація, що призводила до гострих суперечностей. Лідерами в кагалах та сеймиках були багатії, від яких повністю залежала біднота – менш освічена та забобонна частина громади, яка не мала жодного захисту своїх прав. Вона фактично перебувала в такому ж становищі, як інші міські бідняки. В умовах сплати поголовного податку, заможні члени кагалу полегшували собі податковий тягар, перекладаючи його на біднішу частину населення. Існує безсумнівне припущення, що керівники кагалів, використовуючи різноманітні схеми, привласнювали частину коштів, які збирали з громади, збагачуючи себе за рахунок більш вразливих членів¹⁰⁴.

Євреї не поважали права міських громад та захоплювали все у свої руки: міську торгівлю, промисли, всі шляхи міських доходів, купуючи їх у старост під виглядом привілеїв на право пропінації, дьогтьове, мостове тощо. Євреї були самими палкими прихильниками старост, що призводило до знищення наданих королівською владою містам прав та привілеїв. По праву євреї не допускалися до управління в містах і не могли бути обрані чи обирати на міські посади. Але коли при всемогутності старост міські права втрачали своє значення, євреї під опікою старост ставали дійсними господарями в містах. Християни не раз зверталися зі скаргами на старост та євреїв до короля, але це не дало ніякого результату.

Кагал об'єднував всі прошарки міського населення: орендатори панських монополій, міське купецтво, лихварі, ремісники. Землероби в цій касті були

¹⁰³ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття*. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 182.

¹⁰⁴ Бирук М. Становище єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2011. Вип. 17. С. 76.

відсутні. Євреї були дуже потрібними для шляхетного пана. Від них пан мав великі прибутки, тому пан їх терпів, дозволяв їм існувати та мати свою громаду. Але якщо євреям пан дозволяв жити постільки, поскільки він отримує від них прибуток, то і єврейське самоуправління допускається постільки, поскільки воно допомагає пану використовувати євреїв у своїх інтересах.

Пана цікавили передусім фінанси кагалу. У фінансовому господарстві кагал мав більше самостійності ніж міська магдебурія. Кагал мав свої кошти, отримані шляхом обложення податками членів спільноти. Головні доходи: коробковий збір, симпля, такса та обкладання поборами предметів вживання широких мас єврейського населення. «Ні один єврей не має право сам для своїх потреб убивати скот», «м'ясо повинен купувати тільки у м'ясників євреїв». Забій скота м'ясниками-євреями обкладався кагалом. Брали від кожного вола, телиці, бичка, вівці, гусака, індика, півня, курки, качки та голуба. Кагал або віддавав збори на відкуп «тому хто сплатить за них велику суму» або збирав сам, виділяючи для цього «вірних» осіб¹⁰⁵.

Пан дозволяв кагалу збирати багато грошей не без вигоди для себе: він перекачував частину грошей у свою кишеню. Старокостянтинівський кагал платив щорічно пану зі своїх прибутків 1046 злотих, давав 2 спусти горілки під час літніх панщинних робіт та шарварків. Крім того, на утримання 2 сторожів замку кагал давав 200 злотих, міському економу «на м'ясо» 300 злотих та «святкового» 120 злотих, «святкового» прислузі замку – 30 злотих. З кагалу тягнули кошти на міські потреби: за вивіз з міста сміття та навозу щорічно – 120 злотих, за чистку труб в місті – 160 злотих, на утримання міських pomp – 200 злотих. Кагал давав «святкового» магістрату та домініканам в розмірі 250 злотих. Кагал давав гроші навіть на віск для свічок на костел.

Відомо, що кагали влізали та плуталися в боргах. Так в 1793 р. один із кредиторів Старокостянтинівського кагалу – домініканський монастир – привів кагал до судової відповідальності за неоплату боргів та наклав арешт на

¹⁰⁵ Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов в XVIII столетии). *Вопросы истории*. 1947. № 8. С. 44.

власність старшин кагалу. Заборгованість: від 1736 р. – 1 тис. злотих, від 1751 р. – 1500 злотих, від 1752 р. – 3 тис. злотих, від 1753 р. – 1 тис. злотих. Всього заборгованість склала 9500 злотих + відсотки на цю суму.

На кінець століття у Старокостянтиніві було 488 єврейських сімейств (607 чоловіків та 769 жінок). Християнська сім'я того часу нараховувала по 5-6 осіб, в єврейській – 2-3 особи. Взагалі у місті проживало на той час 3925 жителів, з них 2569 християн¹⁰⁶.

На основі аналізу інвентарних описів 1708 та 1724 рр. можна зробити висновок, що в першу третину XVIII століття в Острозі відбулося значне зростання кількості єврейського населення. Інвентарі фіксують наявність багатьох традиційних єврейських імен, таких як Авраам, Арон, Давид, Ілько, Йозеф, Йось, Лейба, Мошко, Фішко, Шимон, Юда, Янкель. У 1708 р. з 167 оподаткованих будинків в ординатській частині Острога 109 належало євреям, що складає 65%. Подібну картину можна спостерігати і в 1724 р., де євреї займали 127 з 214 будинків, що також вказує на значний відсоток їхнього заселення. За цими даними можна припустити, що в цей період у ординатській частині проживало щонайменше 540 євреїв. Однак, через брак відомостей щодо єврейського населення в іншій частині Острога, не вдалося точно визначити їх загальну чисельність в цей час¹⁰⁷.

На 1708 р. євреї в основному мешкали на вулиці Жидівській та на її дотичних. В цілому, нараховувалось 30 єврейських будинків, побудованих на «християнських пляцах», які належали уже кагалу. На 1724 рік ситуація суттєво змінюється, оскільки інвентар засвідчує зростання єврейських будинків на інших вулицях міста («вулиці до паркану», «від ринку до Дубенської брами», «Красна гора» тощо).

Відомо, що питома вага євреїв в Острозі залишалася досить високою і в другій половині XVIII ст. Перепис єврейського населення Речі Посполитої 1765 р. фіксує у місті 415 будинків і 1777 мешканців. У XVIII ст. від 1/3 до 3/4 євреїв

¹⁰⁶ Там само. С. 45-46.

¹⁰⁷ Бирук М. Становище єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2011. Вип. 17. С. 73.

заселяли приватні маєтки, особливо магнатські володіння. Причиною такого зростання чисельності єврейського населення було прагнення магнатів збільшити прибутковість своїх володінь, а євреї своєю чергою отримували гарантії безпеки з боку магната. На кінець століття в місті проживало 2156 євреїв з населення у 4098 мешканців.

У місті було важливе єврейське культурне життя: існувала мурована єврейська школа, синагога, єврейський шпиталь і цвинтар. Острог був також відомий книгодрукуванням, зокрема, в місті працювало видавниче підприємство, яке діяло до 1851 р.¹⁰⁸.

Євреї володіли солодовнями, винницями, броварнями та млинами на Татарській вулиці, що підтверджує їх важливу роль у місцевій економіці. Підтвердженням цього є сплата чиншу: у 1708 р. євреї сплачували 500 злотих, в той час як християнське населення – 300 злотих. До 1724 р. сума чиншу від євреїв зросла до 600 злотих.

До того ж в документах вказується на плечкове від різників – 20 злотих на рік, також вони повинні привозити до замку яловичу лопатку та сплата податку за випалювання вапна на Бельмажі¹⁰⁹. Від кожного котла винниць та броварень сплачували податок «покотельщицзну» по 6 злотих, а від котла солодовні 10 злотих. Звідси річний дохід від промислу для власника частини Острога складав 906 злотих. На початку XVIII ст. млинова та шинкова оренда від євреїв-власників з ординатської частини Острога та Межиріча складала 3500 злотих. З іншої частини міста – 4485 злотих¹¹⁰.

У першій третині XVIII століття значно ускладнилися відносини між християнськими, мусульманськими та єврейськими громадами Острога. Це призвело до загострення міжетнічного конфлікту, який досяг свого піку в 1726 році. Тоді, напередодні канікул, 31 липня, спалахнув інцидент між студентами Острозького єзуїтського колегіуму та місцевими євреями. Студенти

¹⁰⁸ Там само. С. 73.

¹⁰⁹ Там само. С. 74-75.

¹¹⁰ Бирук М. Соціально-економічний розвиток Острога в кінці XVII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. Вип. 34. С. 34.

влаштували погроми, принижували євреїв, били їх, підпалювали їхні будинки та крамниці, грабували товар у лавках, знищували майно, а також вчиняли безчинства на єврейському цвинтарі. В результаті втручання татарської міліції стався трагічний випадок – загинув один зі студентів. Єврейська громада оцінювала збитки на суму 100 тисяч злотих — значну для того часу. Цей інцидент став кульмінацією багаторічного протистояння між національними громадами міста¹¹¹.

Конфлікти не обмежувалися лише міжетнічними зіткненнями, а й зачіпали внутрішні суперечності єврейської громади, зокрема через боротьбу за владу між двома власниками Острога. Напруженість досягла свого апогею, що вилилося в вирок Люблінського трибуналу 1731 року, який призвів до поділу острозького кагалу на дві частини¹¹².

Вивчаючи життя єврейської громади, потрібно згадати і про місто Ковель. Міський ковельський магістрат і поспільство уклали умову з євреями про те, що розходи на утримання жовнірів, вислання рекрутів, вирядження депутацій від цілого міста та утримання міської сторожі покриваються на рівні між християнами та євреями. Євреї відхилялися від ґрунтових доходів із застінків, які повертаються на користь християн. Євреї не мали права купувати християнські оселі в місті та передмістях, хіба це буде призначено з боку замкового уряду. Євреї не повинні тягати християн до міського суду, звідки йде апеляція на замок. Депутати кагалу допускаються до участі у виборах магістратських урядників та при складанню обрахунків уступаючих бурмистрів та шафарів.

З початком XVIII ст. християнська людність Ковеля маліла, відповідно зростала єврейська. В 1707 р. економ староства видав декрет з новими умовами – християнська частина міста повинна платити 1/3 державних та земських доходів, єврейська – 2/3, оскільки єврейська частина Ковеля значно

¹¹¹ Близняк М. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Універсум історії та археології*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 75-76.

¹¹² Там само. С. 76.

перевищувала християнську числом своєї людності, засобами, займаючись торгівлею в кордонах польських та чужоземних державах. Так само відбуваються і військові тридіївки, адже євреї відбирали у християн торгівлю напоями. Гіберна платилася на половину¹¹³.

Замкова старшина міста доглядала за вірністю мір та ваги. Євреїв-орендаторів звинувачували у тому, що ті закупивши в уряді ваги, вживають тягарків без ніякого знаку, про те, що яка штука важить; нема ні одного фунта зробленого з міді та олова; єврей кладе якісь камінці та кусники заліза на вагу, і кожний, хто важить, відданий на самоволю та ласку єврейську¹¹⁴.

У 1749 р. Станіслав Любомирський, власник Рівного та воєвода Брацлавський і Київський, значно підтримував єврейську громаду, маючи на меті розвиток торгівлі та ремесел у місті. В результаті його розпорядження вийшов документ, що містив одинадцять пунктів, у яких йшлося про виборність братчиків для кагалу, облаштування єврейського цвинтаря та інші важливі аспекти діяльності євреїв у Рівному. У травні 1750 р. князь затвердив у місті статут для кравців та кушнірів, в якому визначалися правила їхньої роботи: «кравець не може займатися кушнірською працею, хіба лише з бідніших може робити біля котів та зайців – і це виключно для євреїв». Статути, устами та кодекси, видані для мешканців міста та єврейських кагалів, виконували роль нормативно-правових документів, які водночас підтверджували величезний вплив магната на повсякденне життя міста¹¹⁵.

Киликиїв, розташований на річці Корчику, в кінці XVIII століття належав хорунжому і кавалеру Яну Стецькому, який придбав його у Антонія Яблоновського, котрий володів містечком з 1758 р. Киликиїв знаходився на важливому торговому шляху з Острога до Новограда-Волинського, що забезпечувало йому стратегічне розташування. Містечко нараховувало 815

¹¹³ Антонович В. Українські міста. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV- XVIII ст. Львів, 1904. Ч. 2. С. 249.

¹¹⁴ Там само. С. 248-249.

¹¹⁵ Близняк М. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Універсум історії та археології*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 77.

мешканців. Як і в інших містах регіону, в Киликиєві згадується дерев'яна єврейська школа, що свідчить про вагомую роль єврейської громади в культурному розвитку цього поселення¹¹⁶.

В Межирічі євреї активно займалися торгівлею та утримували постійні двори, що стало можливим завдяки вигідному розташуванню містечка на торговому шляху до Кременця. Крім того, євреї продавали горілку та пиво, що додатково зміцнювало їх економічну роль у регіоні. За інвентарем 1728 р., єврейських димів у містечку було всього 12, що складало приблизно 9 % від усіх димів. За переписом єврейського населення 1784 р., в Межирічі налічувалося близько 295 осіб єврейського походження. Наприкінці століття чисельність євреїв в містечку зростає до 1023 осіб¹¹⁷.

В містечку Ляхівцях євреї також відігравали важливу роль в економічному житті міста. У 1765 р. тут мешкало 589 євреїв. У 1785 р. євреї мали 112 будинків з 359 існуючих, включаючи заїжджі будинки і шинки, а загалом проживала 541 особа (245 чоловіків і 296 жінок). Загалом проживало 1742 мешканці (69% - християни, 31% – євреї). На кінець століття у місті було 320 будинків, у яких проживало 2620 осіб¹¹⁸.

У Шумську в середині XVIII ст. було всього 86 домогосподарств, з яких 59 належали християнам, а 27 – євреям. Єврейська громада була компактно розташована на кількох вулицях: від Стаєнь («kwatara od Staien»), від Замку («kwatara od Zamku») та від Монастиря («kwatara od Manasteru»). За даними перепису 1760 р., євреї володіли 27 димами, а через півтора десятка років їх чисельність збільшилася до 107 голів. Проте, на той час єврейська забудова в Шумську була малочисельною та не дуже перспективною. Одне домогосподарство, що належало Носоновій вдові, потребувало ремонту, чотири пусті ділянки не вселяли надії на розвиток, а кілька будинків, включаючи

¹¹⁶ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2011. Вип. 17. С. 86.

¹¹⁷ Там само. С. 88.

¹¹⁸ Веремєєнко І. Етнонаціональний склад міського населення Правобережної України у XVIII ст. *Terra Incognita: студентський науковий журнал* / Ред.кол.: Мартинюк Н. та ін. Острог: Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 2. С. 37.

халупи та володіння вдов, відображали економічну нестабільність. Три власники нерухомості – Аврамко Купчик, Давидова Круголецька та Воль Збараський – фактично мешкали у своїх винницях та крамницях, оскільки не мали власних домівок.

Інвентар 1760 р. дозволяє зрозуміти професійну зайнятість євреїв у Шумську: шість осіб володіли в'їзними будинками, дев'ять – винницями, а дев'ять інших займалися торгівлею в крамницях. Інші члени громади були задіяні в інших сферах торгівлі та економічної діяльності. У 1786 р. євреї разом з християнами сплачували податок «райтарщина» в розмірі 40 злотих, який розподілявся на дві частини (платили в березні та вересні). Податок збирав економ Радзивілів і відправляв до Жовкви¹¹⁹.

Єврейська громада Нового Острополя у третій чверті XVIII ст. продемонструвала досить негативну динаміку. Якщо у 1751 р. тут нараховувалося 27 димів (при коефіцієнті 6 – 162 особи), то за переписом у Кременецькому повіті 1765 р. – всього 62 душі, в Старому Острополі – 58.

Євреї сплачували «на гарнізон» князя Любомирського разом з представниками християнської остропільської громади. Платою остропільського кагалу була проста горілка. Цим товаром євреї розплатувалися за те, що «до жнив женця не дають». Панська адміністрація чітко встановила час, місце та об'єм цієї повинності – «на толоку мокру до замку» кожного року «по два спусти». Крім того, місцевий кагал зобов'язали сплатити 1 пів бочку меду по 8 злотих червоних.

Особливий статус в контексті єврейського кагалу посідав остропільський орендар з місцевої «в'їзної корчми», яка стояла на Хмельницькому чорному шляху та була побудована з дубового дерева. Такса корчмаря була зафіксована у контракті і мала бути сплачена двома ратами щопівроку. Сума прибутку = 10398 злотих і становила 78% від усіх прибутків. У християнській громаді зі

¹¹⁹ Близняк М. Місто Шумськ у комплексі волинських маєтків князів Радзивілів другої половини XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. Вип. 32. С. 67-68.

174 димів лише 20 господарів (11,5%) перебували на чинші від 10 до 15 злотих. Прибутки від цієї грошової ренти склали 341 злотий¹²⁰.

У місті Кременець, яке в середині XVIII ст. налічувало 607 домогосподарств, загальний перепис єврейського населення 1764-1765 рр. зафіксував 2823 євреїв у Кременецькому повіті. Однак дослідники вважають ці цифри заниженими, оскільки крім немовлят до року (які становили приблизно 6,3% населення), ще близько 20% євреїв вдалося уникнути перепису. Якщо врахувати ці корективи, загальна чисельність євреїв у місті може становити близько 3567 осіб¹²¹.

Єврейська громада в Кременці оселилася в окремому кварталі, який охоплював кілька вулиць. Старовинну Єврейську вулицю, що в кінці XVIII ст. часто стали називати Широкою (сучасна вулиця Шевченка), доповнювали паралельні до неї Середня та Торгова вулиці (тепер парк), а також суміжні з ринком вулиці Медова та Запезейова (нині провулок Шевченка). На цих вулицях переважало єврейське населення, і християн тут було небагато. Окрім того, кілька єврейських будинків зустрічалися й на інших вулицях міста¹²². Кременецький кагал володів кількома важливими громадськими спорудами в місті. Згідно з геометричним інструктажем 1783 р., на кінці Єврейської вулиці стояла «єврейська дерев'яна школа». На Воскресенській вулиці кагал мав шпиталь для німців, а за Потоком, на схилі гори, знаходився єврейський цвинтар, оточений мурованою стіною. Цвинтар мав площу 1 морг 63 пруги і був відомий серед місцевих як Окописько¹²³.

Важливим джерелом для вивчення історії єврейської громади Правобережної України є супліка (скарга) любарських євреїв до Францішка Фердинанда Любомирського в 1772 р. У цьому документі євреї звертаються до

¹²⁰ Близняк М. Повинності міщан Нового Острополя у середині XVIII ст. *Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання (100-річчю Української національної революції 1917-1921 рр. присвячується)*: науковий збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (7-8 червня 2019 р., м. Старокостянтинів) / Ред.кол.: Л.В. Баженов (гол.), О.М. Завальнюк (співгол.) та ін. Старокостянтинів, 2019. С. 251.

¹²¹ Собчук В. Історична Волинь: Північний Захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. Кременець, 2017. С. 188.

¹²² Там само. С. 189.

¹²³ Там само. С. 215.

«милостивого пана» з проханням захистити їх «від пошестей, хвороб та московської міліції». Причиною такого звернення стали великі побоювання, пов'язані з російською окупацією міста під час російсько-турецької війни. Росіяни встановили лазарет у місті, а також розподілили «російських солдатів» по домівках місцевих жителів, що стало черговим втручанням в життя єврейської громади.

У 1771 р., під час походу на Туреччину, євреї Любара змушені були сплатити надзвичайний податок на користь російської армії. У тому ж році вони також сплатили значну суму – 17 тисяч злотих, які були витрачені на провіант для російських військ. Кагал був змушений взяти цю суму в позику. Крім того, князь Любомирський подвоїв щорічну суму, яку євреї мали сплачувати на потреби його військового почту – з 400 до 800 злотих.

Єврейська громада Любаря описувала ситуацію так: «Москва і поляки нищать нас і видирають кусень хліба та останній гріш виривають». Ця скарга відображає важкі умови життя єврейського населення під час військових конфліктів, що відбувалися на той час в Україні, а також велике фінансове навантаження, яке лягало на громаду внаслідок вимог з боку як російських, так і польських властей¹²⁴.

Любарські євреї зверталися до князя Францішка Фердинанда Любомирського з проханням дозволити їм варити пиво і продавати його під час весіль та похоронів як для себе, так і для християн. Це питання відображає спробу єврейської громади отримати більше економічної свободи та можливості для розвитку власної справи, зокрема в броварстві. Однак, 19 вересня 1772 р. князь відповів категоричною відмовою, зазначивши, що євреям не дозволяється варити пиво «не тільки на весілля, але й під жодним підтекстом». Це свідчить про те, що місцеві магнати не хотіли втрачати контроль над броварними виробництвами та їхнім прибутком.

¹²⁴ Близняк М. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Універсум історії та археології*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 78.

Ініціатива князя Францішка Фердинанда Любомирського щодо освіти серед євреїв Любара була частиною його ширшої стратегії, спрямованої на підвищення економічного та соціального рівня міста. Він прагнув створити середовище, в якому місцеві євреї, отримавши освіту, могли б стати кваліфікованими фахівцями, що відповідали б вимогам економічного розвитку і могли б ефективно підтримувати місто у його підприємницьких і торгових ініціативах. Це також означало підготовку професіоналів у різних галузях, що сприяло б стабільному розвитку місцевого господарства і підвищенню економічної ефективності.

Регламентация, яку впроваджував князь, включала сувору фінансову звітність, що мала на меті забезпечення прозорості в діяльності єврейської громади та їхніх підприємств. Встановлення штрафних санкцій і вимог до відповідальності та правдивості свідчило про прагнення князя до контролю за фінансовими потоками і створення системи, що запобігала б зловживанням чи корупції¹²⁵.

Цікаві дані є по Брацлавському воєводстві, зокрема, Умані. З середини XVIII століття місто Умань стає важливим торгово-ремісничим осередком південної Брацлавщини, в якому проживали грецькі, вірменські та єврейські купці. У 1775 р. Умань налічувала 418 будинків і близько 2 тисяч мешканців. Саме тут була відкрита перша аптека на Південному Правобережжі, заснована рабином Марком Шепселем¹²⁶.

Проскурів, маленьке королівське місто, розташоване на північному сході Поділля, також був важливим ремісничо-торговим центром. У 1782 р. місто налічувало 312 дворів, з яких 170, згідно з люстрацією 1784 р., належали євреям¹²⁷.

Життя євреїв у правобережних містах XVIII століття було далеко не таким безтурботним, як це може здатися на перший погляд. Вони часто

¹²⁵ Там само. С. 78.

¹²⁶ Отамановський В. Д. Міста Правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII до кінця XVIII століття. Т. 2. Саратов, 1954. С. 178.

¹²⁷ Там само. С. 218-219.

стикалися з різноманітними утисками, зокрема в економічній сфері. У середині століття євреї в місті Заслав переживали значні труднощі в торгівлі. Місцевих торговців змушували закупувати шкіри та оселедці, а різників – курей і гусей за надмірно завищеними цінами, що призводило до серйозних фінансових збитків. У пошуках справедливості, заславські крамарі не раз зверталися до старших членів кагалу. У відповідь на це, було розроблено спеціальний документ – «Порядок крамарів міста Заслава 1771 року», який мав на меті урегулювати ситуацію і захистити інтереси єврейської громади¹²⁸.

В Кременці юдеї були позбавлені права займатися виробом пива, вина, меду, рівно як торгувати цими напоями. В Ковелі євреї мали право оселятися тільки на одній, призначеній для них, вулиці і були за це зобов'язані нарівні з Дубном і більшою частиною інших волинських міст платити 2/3 грошових податків, зібраних з цілого міста і попри це нести нарівні з християнами всі замкові натуральні повинності¹²⁹. В 1777 р. був виданий декрет в справі міста Кременця з Йосифом та Янушом Сангушками, братами, старостою та війтом кременецькими. Цей декрет зніс всі привілеї надані старостами євреям проти міських привілеїв; наказав вигнати євреїв з міста на єврейську вулицю; наказав перенести єврейські дома з ринку і поневолив їх до послуху міської юрисдикції. В період з 1778 по 1790 р. вийшло 12 аналогічних декретів в процесі міста зі старостою та євреями¹³⁰.

Не можна не згадати постанови сеймів, які проводили загальні утиски єврейської людності: здирати з них подвійний податок; накладання одноразових поголовних податків; під загрозою смертної кари євреям забороняли торгувати кіньми; вимагали від євреїв віддавати до монетарні по низькій ціні свої срібла; вимагали, щоб євреї випрошували та купували від католицьких єпископів право на будову синагоги; забороняли під загрозою

¹²⁸ Близняк М. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Універсум історії та археології*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 74.

¹²⁹ Антонович В. Українські міста. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV- XVIII ст. Львів, 1904. Ч. 2. С. 376.

¹³⁰ Там само. С. 251.

грошової кари тримати службу в християн, продавати поживні продукти та ходити з християнами до лазні¹³¹.

Попри всі притіснення євреї залишалися все одно в далеко вигіднішому становищі ніж обивателі християни. Вони змогли заволодіти майже всіма промислами та торговими підприємствами, відштовхнули християн на задній план і приневолити їх до здебільшого хліборобських занять. Подекуди міщани скаржилися, що євреї захопили всю міську торгівлю та довели міщан до неспроможності забезпечувати свій добробут та платити державні та міські податки. Такі скарги були масовими в Кременці, Дубному та Ковелі¹³².

У містах «Корони» євреї ніколи не мали статусу міщан і не були повноцінними громадянами міста. Ставлення до них з боку влади та суспільства добре відображає іронічне прислів'я: «Польща – небо для шляхти, чистилище для міщан, пекло для селян і рай для євреїв». Євреї були беззахисними, піддавалися моральному насильству, а антисемітська пропаганда в костелах і церквах була звичною справою. У порівнянні з іншими регіонами, правобережні міста відзначалися більшою толерантністю до євреїв, використовуючи такі звертання, як «міщанин», «пан», «славетний» тощо¹³³.

Євреї вміло користувалися безладдям та неясністю положення міст, упадком їхнього добробуту, перевагою шляхетської та старостинської влади, повертаючи ці обставини на свою користь. Вони входили в грошові угоди зі старостами, осідали у містах, в яких були прогнані сеймовими конституціями, торгували товарами недозволеними їм по закону, брали відкуп від старост, навіть від магістратів збір міських доходів та під його формою накладали побори на промисли міщан¹³⁴.

Євреї в характері відкупників королівського мита захопили догляд над внутрішньою та закордонною торгівлею цілого краю, оселювались по містах на землях, що належали до замку або духовенства і не приносячи при цьому

¹³¹ Там само. С. 251

¹³² Антонович В. Українські міста. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV- XVIII ст. Львів, 1904. Ч. 2. С. 377.

¹³³ Там само. С. 377-378.

¹³⁴ Там само. С. 378-379.

міських повинностей, придавлюючи своїм суперництвом промисли міщан – обтяжених замковими поборами. В разі юридичних процесів з боку міщан євреї затягували справу на цілі десятки літ або входили в порозуміння з місцевою владою, які не хотіли виконувати декрети королівського суду. Вони вживали у торгівлі фальшиві міри та ваги. Суперництво євреїв доконало таким чином упадок міст, який був основним наслідком занепаду громадського принципу та переваги в краю шляхетського стану¹³⁵.

Отже, протягом XVIII ст. євреї становили замкнуту етнічну групу, яка переживала тяжкі часи. Забезпечивши внутрішню самоуправу та суд на основі власних звичаїв, знаходячи в такій устрої повну запоруку солідарності та кредиту, опираючись на перемогу економічного розвитку та капіталу, юдеї сміливо витримали боротьбу з міськими громадами й придавили остаточно останні.

Динаміка чисельності євреїв протягом XVIII століття була нерівномірною. У першій половині століття єврейська громада демонструвала поступове зростання, що було обумовлено відносною стабільністю в регіоні та розвитком торгівлі й ремісництва, якими традиційно займалися євреї. Однак після 1765 р. чисельність єврейської громади почала скорочуватися. Це зниження може бути пов'язане зі зростанням податкового тиску, міграцією до інших регіонів, економічними кризами та політичною нестабільністю, яка охопила Річ Посполиту в другій половині XVIII століття.

Попри це, єврейська громада залишалася важливою складовою соціальної, економічної та культурної палітри міст Правобережної України, впливаючи на їхній розвиток і взаємодію з іншими етнічними спільнотами регіону.

¹³⁵ Там само. С. 380.

РОЗДІЛ III. ЕТНІЧНА МОЗАІКА МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНИХ ЗЕМЕЛЬ: МАЛОЧИСЕЛЬНІ НАЦІОНАЛЬНІ ГРОМАДИ

Когорту найменш чисельних етносів міст Правобережжя займають вірмени. Для вірмен було характерним те, що вони всі проживали в містах, а отже, мають найбільший відсоток урбанізації. Проте їхня чисельність було вкрай малою та не перевищувала 1000 осіб на всій Правобережній Україні¹³⁶.

Вірмен-міщан ділили за таким принципом: 1) «judices» (члени вірменського уряду); 2) «viri» (члени громадської колегії квадратінтовірату з регентом та віцерегентом); 3) «communitas» (громадяни власники домів); 4) «mlodziency»¹³⁷.

За словами В. Антоновича вірменська юрисдикція була набагато слабшою і безсилою у боротьбі з польсько-руською юрисдикцією. Сильніша відповідно гнобила слабшу. Вірменська громада бачила неприхильність польського магістрату та руської юрисдикції сполученої з цим же магістратом, бачила, що ніякої справедливості не здобуде за своєї кривди; тих, хто ображають честь вірмен не карають, а урядники польсько-руської юрисдикції поневолюють людей вірменської народності піддаватися польсько-руському судові. Наперекір усім королівським привілеям, вони постаралися для себе таких, що нищать права вірмен¹³⁸.

Правдивою причиною ворожнечі поляків та вірмен є розділ обох міських управ, постановлений законом. Вірмени старалися знищити польську юрисдикцію, захопити управу пограничного міста і жити там, хоч і є вони чужоземцями, ладнають незалежно, шкодять полякам. Пани-вірмени, як чужоземці, не знаючи ні писати по польськи та не розуміючи польської мови, не знаючи зовсім законів, у великому місті орієнтуються тільки на свої гроші та на майно. Вірмени не визнавали магістрат своїм начальством, тому, що

¹³⁶ Куриленко О. Етнічна структура міст Правобережної України та її вплив на поземельні відносини. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: зб. наук. пр. Київ, 2009. Вип. 16. С. 193.

¹³⁷ Антонович В. Українські міста. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV- XVIII ст. Львів, 1904. Ч. 2. С. 215.

¹³⁸ Там само. С. 215-216.

відчужили своїх ремісників від польських цехів та позаводили свої, не маючи для цього права від королів. Вживають насильств для загарбання маєтків польських міщан та засобів мита, хоч на основі давніх прав вони можуть шинкувати лише мальвією та мушкатами, в пивницях вони присвоїли продаж всяких напоїв¹³⁹.

Захист своїх прав вірменська громада здійснювала і по відношенню до міського гарнізону, вищий офіцерський склад якого та жовніри постійно у XVIII ст. їх порушували шляхом не завжди мотивованих постоїв жовнірів у їхніх будинках, незаконною торгівлею, стягуванням додаткових податків, штрафів тощо. У тому ж 1719 р. вірменська юрисдикція вже спільно з українсько-польською направила начальнику кам'янецького гарнізону протестацію про насильницькі дії жовнірів по відношенню до мешканців громади. Причому, це повторювалося і у 1720, 1721, 1723 та 1728 рр. В останній, зокрема, йшлося про незаконну торгівлю в місті різними товарами, яку проводили високопоставлені чини гарнізону та їхні дружини, перешкоджаючи вірменським купцям, власникам крамниць і лихварям правомірно проводити торгівлю¹⁴⁰.

У XVIII столітті існували вірменські громади в таких містах, як Луцьк, Старокостянтинів, Дубровиця, Язловець, Острожець, Кременець, Рашків, Дубно, Володимир, Бар, Бережани, Городенка, Жванець, Замостя, Могилів, Обертин, Підгайці, Самбір, Сатанів, Скала, Смотрич, Снятин, Станіславів, Студениця та Тисмениця (див. Додаток 2)¹⁴¹. Присутність вірменських спільнот на Правобережній Україні тісно пов'язана із запровадженням Магдебурзького права в багатьох містах. Це право сприяло формуванню національних громад із судовою та релігійною автономією. Значну роль відігравала й активність ярмарків та розвиток товарно-грошових відносин у регіоні. Основними

¹³⁹ Антонович В. Українські міста. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV- XVIII ст. Львів, 1904. Ч. 2. С. 215.

¹⁴⁰ Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. С. 233.

¹⁴¹ Guldon Z., Wijaczka J. Żydzi a chrześcijaństwo na Wołyniu w XVI– XVIII wieku. *Nasza Przeszłość. Szkice z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*. Kraków, 1993. T. 80. S. 226.

заняттями вірмен були ремісництво, торгівля, а іноді й землеробство в межах міських земель. Торговельні зв'язки охоплювали міста Луцьк, Дубно, Кам'янець, Люблін і Краків.

Особливо відомою є вірменська громада Кам'янця, розташованого в Подільському воєводстві. У описі міста 1700 р. зазначено, що вірменські квартали перебували у занепаді. Проте вже на початку XVIII століття вірменський магістрат відновив свою діяльність, а місцеві підприємливі патриції активно розвивали торгівлю та ремесла. Чисельність громади на той час була невеликою. Згідно з переписом 1704 р., зареєстровано 73 особи: 8 членів магістрату, 14 судових представників, 36 господарів і 15 дітей¹⁴².

У 1700 р. серед вірменських садиб у Кам'янці особливо вирізнялися своєю заможністю маєтки вірменського вйта Янушевича, суперінтенданта митниці королівської величності Даніеля Заруговича (раніше власність підкоморія Жевуського), а також міщан Незведецького і Павла Бохоса, колишнього кушніра Курила та інших. Наприклад, до маєтку вйта Янушевича входила резиденція з просторими кімнатами, мурованим склепом, підвалом, городом і садом. Неподалік, на вулиці Довгій, розташовувалася садиба Даніеля Заруговича, яка включала резиденцію з міцними мурованими склепами і садом. За рівнем розкоші ці садиби майже не поступалася кам'яниця, що належала пану Жевуському¹⁴³.

Для вірменських вйтів в громаді міста склалася традиція, згідно з якою кожний із них зобов'язаний був при затвердженні на посаду відрощувати вуса. За цим явищем стежила Рада сорока мужів, яку очолював віце-маршалок.

Судилися вірмени у Кам'янці відповідно до місцевої кипчацько-польської версії «Судебника» Мхитара Гоша. Незалежність вірменського самоврядування в Кам'янці значною мірою ґрунтувалася на автономії Вірменсько-Григоріанської Церкви в Україні. Це викликало прагнення польсько-

¹⁴² Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. С. 233.

¹⁴³ Там само. С. 146-147.

католицького патриціату інтегрувати кам'янецьких вірмен до Римо-Католицької Церкви. Для досягнення цієї мети активно залучалася підтримка Ватикану, що додатково посилювало тиск на вірменську громаду з метою прийняття унії.

Доволі інформативною виявилася люстрація Кам'янця 1734 р. Люстрація взяла на облік 475 будівель, з яких 32 будівлі належали вірменам. В магістратських матеріалах 1734 р. вдалося налічити щонайменше 42 імені і прізвища кам'янецьких вірмен (усі вони «славетні»; серед них бачимо, зокрема, високопоставлених у системі вірменського самоврядування осіб), яких в люстрації годі шукати¹⁴⁴.

За люстрацією, вірмени розселені так: в циркулі - 3 будівлі, в медітулії – 1, у Вірменському ринку – 5, на вул. Довгій – 15, на вул. П'ятницькій – 4, за гауптвахтою – 1, в Долині – 3. Загалом вони розміщалися в південному і частково в центральному районах міста. Серед вірменських будівель кам'яниць налічувалося 6 міщанських і 2 духовні, 14 домів, домиків – 5, склепів і склепиків – 3 міщанських і 1 духовний, до того ж лазня. Короткі відомості є і про кам'яницю вірменина Сефера Овансовича, розташування якої писемні та графічні документи XVIII ст. подають у східній перії Українсько-Польського ринку¹⁴⁵.

М. Крикун наголошує на тому, що вірменських будинків у Кам'янці 1734 р. було більше, ніж подано в люстрації (враховано умовно цю кількість і будинки тих вірмен, які в люстрації «ховаються» за польськими іменами і прізвищами)¹⁴⁶.

У західних кварталах вірменської громади міста Кам'янця найбільш надійними оборонними спорудами XVIII ст. були: батареї св. Мартина (1745 р.), св. Яна та св. Михайла. Між 1745 та 1746 рр., на південний-схід від Брами

¹⁴⁴ Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. С. 174.

¹⁴⁵ Там само. С. 174-175.

¹⁴⁶ Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. (До питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.). *Український археографічний щорічник*. Київ: Наук. думка, 1993. Вип. 2. С. 205-206.

Підронделевої, архітектори реконструювали й давнє кам'яне укріплення - «бастіон св. Терези» («Вірменським бастіоном»). На вулиці, що вела від Руських воріт до Вірменського ринку через усі вірменські квартали, існували кам'яні ворота, на місці яких у 1780 р. були збудовані військові казарми. Біля міста були вірменські поселення Вірмени Великі, Вірмени Малі, Вірменські хутори¹⁴⁷.

Цікавим фактом є непорозуміння між вірменським та українсько-польським магістратами, яке призводило до того, що заможні вірменські патриції часто переходили під юрисдикцію останнього, оскільки вона була краще захищена магдебурзьким правом. Вони почали купувати нерухомість у престижних кварталах міста: на Українсько-Польському ринку, а також на вулицях П'ятницькій, Зарванській, Троїцькій та інших. Це підтверджує запис у магістратській книзі польської юрисдикції від 4 вересня 1726 року, згідно з яким королівська грамота дозволяла кам'янецькому вірменському міщанину Антонію Криштофовичу переїхати з вірменської громади до польської.

Основною причиною напружених стосунків між поляками та вірменами була різниця в двох системах міського управління, закріплених законом. Однак, у рамках організації міського управління за магдебурзьким правом, не було іншої можливості, як зберігати рівноправність між міським населенням. Таким чином, підпорядкування вірменської громади українсько-польській юрисдикції в перші десятиліття XVIII століття відображало політичні прагнення останніх.

Для вирішення конфліктів між юрисдикціями до Кам'янця часто направляли королівські комісії. У 1736 р. українсько-польський магістрат протестував проти своєї ж ради, яка дозволяла вірменам будуватися у їхніх кварталах і не вимагала від них обов'язкових внесків на громадські потреби. У 1742 р. королівська комісія ухвалила рішення, яке було несприятливим для

¹⁴⁷ Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. С. 177.

вірмен, зобов'язуючи їх сплачувати податки. Вірмени оскаржили це рішення, але наступна комісія 1743 р. вирішила справу на їхню користь¹⁴⁸.

Вірменське в'їтвство існувало у м. Бережани протягом 1686-1784 рр. У 1710 р. у місті була заснована вірменська парафія. В 60-70-х рр. XVIII ст. сюди переселялися вірмени з Кам'янця. Згодом тут вже було близько 200 вірменських дворів. В 1782 р. в Бережанах мешкав 171 вірменин. У 1724 р. вперше у місті згадується вул. Вірменська¹⁴⁹.

Свою парафію вірмени створили в місті Жванець у 1699 р. Після знищення Жванця під час Барської конфедерації 1768 р. переселенці покинули місто. У 1782 р. колонія та парафія були відновлені. У 1791 р. у Жванці проживало 28 вірменів¹⁵⁰.

Розглянемо також історію Могилева (нині Могилів-Подільський). У 1713 році адміністратор маєтків Потоцьких зафіксував у місті лише руїни та 162 мешканці. Однак після стабілізації ситуації в місто почали повертатися грецькі та вірменські купці. У 1742 р. тут було засновано вірменську парафію, а вже в 1743 р., за привілеєм власника міста Францішека-Салезія Потоцького, з'явилося вірменське в'їтвство, яке функціонувало ще у 1786 р. У середині XVIII століття вірмени становили майже половину населення Могилева, а наприкінці століття їхня кількість сягнула 145 осіб¹⁵¹.

У 1747 р. вірменська парафія була заснована у Рашкові. За привілеєм власника міста Юрія Любомирського у 1751 р. утворене вірменське в'їтвство. У Сатанові вірмени появились після 1722 р¹⁵².

У XVIII столітті вірмен запрошували до міст їхні власники, щоб сприяти розвитку місцевої торгівлі та ремісництва. Їхня мобільність, знання мов і звичаїв східних народів відкривали можливості для ведення торгівлі зі Сходом, яка була недоступною для інших міських купців. Вірмени активно займалися

¹⁴⁸ Там само. С. 234.

¹⁴⁹ Дашкевич Я. Розселення вірменів на Україні у XI-XVIII ст. *Український історично-географічний збірник*. Київ, 1971. Вип. 1. С. 157-158.

¹⁵⁰ Там само. С. 157-160.

¹⁵¹ Там само. С. 159-160

¹⁵² Там само. С. 168-170.

торгівлею з Османською імперією, оскільки добре володіли кримськотатарською та турецькою мовами, спорідненими з їхньою кипчацькою. Завдяки цьому, а також знанням турецьких і татарських звичаїв, вони часто виконували роль перекладачів, посередників, радників, дипломатів та супроводжуючих. Яскравий приклад – місто Дубно, яке до 1794 р. мало репутацію «фінансової столиці» Волинського воєводства, де вірменські купці контролювали транзитну торгівлю східними товарами¹⁵³.

Вірменська торгівля мала вагомое значення в регіоні, де ключовими центрами обміну товарами, крім Стамбула, Едірне, Кафи, Кілії та Акермана, були такі міста, як Серет, Сучава, Могилів-Подільський, Хотин, Кам'янець-Подільський, Львів, Ярослав, Язлівець, Броди, Луцьк, а також далі на захід – Краків, Вільно і Смоленськ. Вірмени торгували не лише східними товарами, а й продукцією місцевого виробництва, серед якої були пиво, мед, вино та горілка. Цю діяльність вони вели у власних будинках і кам'яницях, маючи відповідні привілеї, надані міською владою¹⁵⁴.

Вірмени були не лише вправними торговцями, але й висококваліфікованими майстрами різних ремісничих спеціальностей та промислів. Адже мали свої цехи з розгалуженою сферою діяльності, а в промислах не поступалися й представникам руської та польської громад. Вірмени були майстрами у кам'яній справі, тому існують думки, що вони долучилися до будівництва усіх кам'яниць Луцька, а також замку¹⁵⁵.

У другій половині XVIII століття вірменські громади на Волині зазнали занепаду. Відомий історик і сходознавець Ярослав Дашкевич наводить такі дані: після 1794 р. вірмени залишили місто Дубно; у 1700 р. в Луцьку проживало 11 вірменських родин, однак до 1783 р. парафія вже припинила

¹⁵³ Пришляк В. Торговельне місто Дубно у XVIII ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича*. Львів, 1998. Вип. 5: ΠΡΟΞΦΩΝΗΜΑ. С. 513.

¹⁵⁴ Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. С. 234.

¹⁵⁵ Там само. С. 234.

свою діяльність¹⁵⁶. У люстрації Луцька 1789 р. згадується вірменська юридика – територія, що мала Магдебурзьке право. Вона, однак, була забудована вже 14-ма дворами, власниками яких були шляхтичі невірменського походження¹⁵⁷. Вірмени, які проживали у волинських містах, поступово інтегрувалися в місцеве середовище або переселялися в інші регіони¹⁵⁸.

Серед інших національних меншин, що жили в містах Правобережної України, особливо виділяються караїми – одна з найдавніших етноконфесійних груп у Речі Посполитій. Караїми (від арамейського та старосєврейського «карай» – «той, хто знає Письмо» або «той, хто пояснює Письмо», що можна тлумачити як «бібліст» або «вірний Письму»)¹⁵⁹. Як і представники інших національностей, караїми були організовані в громади та мали своїх судових в'їтів, що забезпечувало їм певну автономію в адміністративних та правових питаннях¹⁶⁰.

Одним з цікавих осередків проживання караїмів на Волині був Луцьк, який на 1775 рік налічував 597 домогосподарств і близько 3029 мешканців. В архівних люстраціях Луцьких замків зафіксовано наявність 25-26 родин караїмів. Люстрація 1789 року зазначає, що на Караїмській вулиці, яка проіснувала до ХХ століття, знаходилось 52 садиби, серед яких були не менше 6 будинків, 2 кам'яниці, школа та костел, що належали караїмам. Загалом у 1789 р. у Луцьку проживало 104 караїми, які сплатили чинш у розмірі 246 злотих до міської казни. Згадуються також караїмські громади в інших містах, зокрема у Деражні¹⁶¹.

Караїмська громада у Луцьку жила за власними законами та звичаями, займаючись різними видами діяльності, такими як візництво («фурманка»),

¹⁵⁶ Дашкевич Я. Розселення вірменів на Україні у XI-XVIII ст. *Український історично-географічний збірник*. Київ, 1971. Вип. 1. С. 157-160.

¹⁵⁷ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 71.

¹⁵⁸ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини ХХ століття*. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 160.

¹⁵⁹ Дашкевич Я. Україна і Схід. Львів, 2016. С. 367.

¹⁶⁰ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини ХХ століття*. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 158.

¹⁶¹ Guldon Z., Wijaczka J. Żydzi a chrześcijaństwo na Wołyniu w XVI – XVIII wieku. *Nasza Przyszłość. Szkice z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*. Kraków, 1993. Т. 80. S. 226.

виноградництво, оренда коней, далекими подорожами, рільництво, пекарство, чинбарство, місцевою (медом, воском, лоєм, тютюном, полотном, шкірою, кіньми) та східною (сукна, ізюм) торгівлею. Найбільший прибуток приносила торгівля з Туреччиною та Кримом. Караїми були відомі своєю чесністю, вправністю та ретельністю у веденні торгівлі, що дозволяло їм бути більш успішними, ніж євреї. Якби караїми становили більшість у Луцьку, місто, ймовірно, процвітало б. Завдяки замкнутості громади їй вдалося зберегти свою мову та традиції, не асимілюючись з навколишнім середовищем¹⁶². Луцька караїмська громада відзначалася високим рівнем культури. У місті була споруджена кенаса – релігійно-храмова споруда етносу¹⁶³.

У містах, де караїмські громади були чисельнішими, вони формували окремі дільниці, які називали «вулицями». Ці райони мали характерну забудову: невеликі подвір'я, кенасу (молитовний будинок), яка могла бути як дерев'яною, так і кам'яною, а в центрі дільниці зазвичай розташовувалася школа. Караїми також мали своєрідний одяг і зберігали особливі звичаї, зокрема укладання шлюбних контрактів – «шетарів». Їхня кухня залишалася унікальною і до сьогодні зберігає свою традиційність¹⁶⁴.

Караїмство має релігійні риси, що відрізняються від юдаїзму, зокрема в ритуальних аспектах – інша орієнтація храмів і поховань. Вони сформували власну розгалужену систему духовної адміністрації, що включала різні рівні управління. На чолі кожної релігійної громади стояв «газзан» – настоятель кенаси, який до останньої чверті XVIII століття також виконував адміністративні та судові функції. Окрім того, керівництво регіональними об'єднаннями громад здійснював «гахам», а в Західній Україні, зокрема в Деражні, Кукизові та Галичі¹⁶⁵.

¹⁶² Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 62.

¹⁶³ Дашкевич Я. Розселення вірменів на Україні у XI-XVIII ст. *Український історично-географічний збірник*. Київ, 1971. Вип. 1. С. 180.

¹⁶⁴ Дашкевич Я. Україна і Схід. Львів, 2016. С. 368.

¹⁶⁵ Там само. С. 368.

Великі реформи, розпочаті під час Великого сейму (1788-1792), мали на меті зміни правового становища єврейського населення Речі Посполитої. У центрі обговорень стояла необхідність поліпшення фінансового стану єврейських громад, зокрема через нові правила оподаткування та управління їхніми кагалами. Після того, як Станіслав Август Понятовський став королем, чисельність єврейського населення в Речі Посполитій сягала приблизно 750 тисяч осіб, з яких 550 тисяч жили в Короні, а 200 тисяч – у Великому князівстві Литовському. Оцінити точну чисельність караїмських громад було складно, але їх кількість була значно меншою.

Перед скликанням Великого сейму був створений сейм «чотирьох земель», який займався самоврядуванням єврейських громад та організацією збору податків. Це питання також обговорювалося під час самого сейму. У відповідь на реформи караїмські громади, відчуваючи загрозу від нових законів, підготували прокламацію, подану луцькою гміною до парламентської комісії – так звану «Депутацію». Хоча в документі не було прямо сказано, чи діяла гміна від імені інших громад, можна припустити, що це була спільна ініціатива всіх караїмів Речі Посполитої¹⁶⁶.

Цей документ, хоча і не датований, містить цікаву інформацію про статус караїмських громад у кінці XVIII століття. У ньому караїми заявляють про своє етнічне та релігійне самовизначення, зазначаючи, що вони є «караїмськими євреями», тобто людьми, які сповідують свою релігію на основі Тори, але при цьому відрізняються від рабиністичних євреїв.

Караїми підкреслюють свою відмінність у культурі та побуті: вони носять польський одяг, говорять турецькою мовою в побуті, а для релігійних потреб використовують іврит. Караїми наголошували на тому, що вже з часів укладення Люблінської унії (1569) вони мали привілеї, зокрема підпорядкування шляхетським судам, що дозволяло їм зберігати певну автономію¹⁶⁷.

¹⁶⁶ Witkowski R. Odezwa Karaimów łuckich w czasach reform Sejmu Wielkiego. *Almanach karaimski*. 2007. S. 54-55.

¹⁶⁷ Там само. С. 55.

Попри складну економічну ситуацію серед єврейських громад Речі Посполитої, караїми знаходилися в кращому матеріальному становищі, що дозволяло їм не піддаватися таким самим фінансовим труднощам. Під час воєн з Туреччиною караїми служили в польській армії, завдяки знанню турецької мови. Вони постійно підкреслювали свій патріотизм та вірність польському народу, закликаючи польський сейм не погіршувати їхнього становища.

Зокрема, в кінці прокламації караїми виражають глибоке обурення тим, що будь-яка спільність з євреями була б для них найгіршою карою і зобов'язала б їх переїхати до Туреччини, звідки, за їх словами, походять їхні предки. Ця прокламація не лише підтверджує турецьке (можливо, хозарське) походження караїмів, але й підкреслює їхнє прагнення зберегти свою унікальну ідентичність у рамках Речі Посполитої¹⁶⁸.

Не можна не згадати про «вічних мандрівників» – циган, які жили вкрай бідно. Вони не мали земель для обробітку та здебільшого займалися кустарними промислами й ремеслами, серед яких ковальство та виготовлення ложок були найпоширенішими. Деякі цигани працювали музикантами чи дресирувальниками звірів.

Чисельність ромів була дуже обмеженою. Є відомості про невелику кількість ромів, які проживали в таких містах, як Острог, Збараж та Мізоч¹⁶⁹. На зламі XVII - XVIII ст. в Острозі згадуються два міщанина з етнічною прикметою «циган» – Матіаш Циган і ще один Циган, «що будинок новий побудував». У 1746 р. є відомості про циганського вїйта Казимира Францішкевича, який проживав у Теофіполі на вулиці, що вела від Кременецької брами. Через борги перед різними кредиторами він був змушений продати свою нерухомість. Однак для цього йому довелося отримати дозвіл від

¹⁶⁸ Там само. С. 56.

¹⁶⁹ Близняк М. Мізоч наприкінці XVIII століття. *Дерманська та Мізоцька земля в українському та загальноєвропейському вимірі*: матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (03 червня 2018 року, с. Дермань Друга). Дермань Друга, 2018. С. 61.

княгині Яблонівської. Новим власником будинку став єврей Абрам Косецький¹⁷⁰.

Цигани, як і представники інших етнічних груп, часто оселялися компактно, проживаючи на одній вулиці або на «одному кутку». Вони зазвичай селилися на околицях міст, де будували свої будинки на місцях колишніх шатер. Податковим підрозділом для циган служив «шатер». У їхній громаді існувало майнове розшарування: були багаті та заможні особи, а також менш забезпечені і бідні, які зводилися лише завдяки даруванню та допомозі. Як зазначав І. Каманін у своїх дослідженнях, масовий перехід циган на осіле життя почався з другої половини XVIII століття, зокрема, в селі Циганівка біля міста Балина Кам'янецького повіту Подільського воєводства¹⁷¹.

Традиційними заняттями циган були ковальство (зокрема, виготовлення тонких підков, пряжок, голок і ножів), котлярство, лудіння, коновальство, а також виготовлення прикрас із срібла та золота. Вони також займалися торгівлею старими речами, а циганські артисти виступали на весіллях, граючи на скрипці, зурні, даулі (турецькому барабані), кобзі та лірі. Жінки займалися різноманітними видами «чудес»: пророкуванням, ворожінням, пошуком скарбів, вигнанням мишей і щурів, а також лікуванням. Цигани, які займалися землеробством, в офіційних документах не згадуються¹⁷².

Головною інституцією в циганському середовищі був суд, відомий як «сендо», що складався з літніх і досвідчених членів громади. Очолював його «баро-шеро» – «велика голова». Важливою частиною циганської культури був також «мангіпен» – звичаєвий кодекс або заповіт, що визначав правила та норми поведінки всередині громади. Моральні принципи цього коду спиралися, перш за все, на кровну спорідненість, що забезпечувала міцний зв'язок між членами родини та роду.

¹⁷⁰ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття*. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острого: Вид-во НаУОА, 2021. С. 160.

¹⁷¹ Зіневич Н.О. Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан. *Український історичний журнал*. 2001. № 1. С. 44.

¹⁷² Там само. С. 44-45.

Спілкування між циганами регулювалося за допомогою клятв, що були важливою частиною їхніх соціальних взаємин. Стосунки в циганській громаді характеризувалися деяким деспотизмом з боку чоловіків і значним впливом старшого покоління на молодших. Молодь піддавалася суворим правилам і вказівкам, що формували її поведінку. Однією з рис, що відрізняла циганську громаду, було агресивне неприйняття «чужого», ворожість до зовнішніх впливів і спроби інтеграції в інші соціальні групи¹⁷³.

Татари також мали свою історію на території Правобережної України, зокрема на Волині. Олексій Савченко, татарської спільноти, відзначає близько 70 татарських поселень на Правобережжі, серед яких найбільш відомими були Острог, Старокостянтинів, Ювківці, Полонне, Межиріччя, Луцьк та Дубно, що разом утворювали близько 23 татарських громад. Татарські поселення на цих землях з'явилися як внаслідок полонів, так і через добровільне переселення, коли татари втікали від переслідувань і політичних репресій.

О. Савченко виділив кілька категорій татар, які мешкали на цих землях. Перші – це «господарські татари», котрі служили у коронних хоругвах та великих князівських і королівських військах, очолюючи власні загони і маючи слуг. Другу категорію становили «татари-козаки», що були вільними людьми на військовій службі та формували загони для охорони замків або магнатських маєтків, отримуючи за це платню чи невеликі земельні ділянки. Третю категорію складали «приватні татари» – особисто залежні люди, які проживали на землях магнатів і шляхтичів, служачи в їхніх приватних арміях.

Однією з причин татарського поселення на правобережні землі було існування приватних військових підрозділів у Речі Посполитій. Головним завданням татар, які служили в таких підрозділах, була охорона маєтків та володінь магнатів. У багатьох волинських містах збереглися топонімічні свідчення татарського впливу, такі як «Татарська вежа», «Татарська слобода», «Татарська вулиця», «Татарська брама», «Татарська гора» та «Татарський

¹⁷³ Там само. С. 49.

блід», що були зафіксовані в Острозі, Ювківцях, Старокостянтинові та Луцьку¹⁷⁴.

У містах Острог та Костянтинів татари виконували військову службу, за яку отримували земельні надання від королів та князів. Зокрема, в Старокостянтинові, де були розміщені озброєні загони татар, їхні родини проживали на Татарській вулиці, а в 1758 р. утримували 10 господарств. Такі землеволодіння надавалися татарам як винагорода за службу в охоронних загонах, зокрема при князівському замку в Старокостянтинові¹⁷⁵.

Острог був одним з найбільш відомих осередків татар на Правобережній Україні. Тут татари мали окремий квартал і мечеть. У 1708 р. татарське населення проживало на Зарванському передмісті, виконувало різні службові функції, підкоряючись міській владі, та утримувало «городи, поля й сіножаті». Вони також володіли пекарнею, де виготовляли їжу, яка відповідала їхнім гастрономічним звичаям. Окрім самого Острога, татари також оселилися в селах поблизу, таких як Хорові та Розважі, де утворили власні колонії¹⁷⁶.

У 1728 р. в інвентарі Острога зазначено, що татарська громада на початку XVIII століття збільшила свої володіння в місті. Їхнє поселення було зосереджено поруч із Татарською вулицею, і навіть половина цієї вулиці була надана їм для проживання. Одним із згаданих об'єктів був двір Хазбевічової, дружини ротмістра татарської хоругви, який служив у місті. Оповідачі інвентаря звертають увагу на те, що татари розширили свої території, оскільки пустуючи землю єврея Косопа вони привласнили та оселили двох підданих – одного коваля, а іншого шевця, які на своїй новій території також привласнили сіножаті за річкою Вілією. Крім того, урочище Хризники, де раніше були власності острожан, було передано татарам великим коронним маршалком

¹⁷⁴ Савченко О. «Приватні татари» на українських землях в складі речі посполитої в кін. XVI–XVIII ст. *Науковий вісник Національного музею історії України*. Київ, 2018. Вип. 3. 2018. С. 257.

¹⁷⁵ Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов в XVIII столетии). *Вопросы истории*. 1947. № 8. С. 39.

¹⁷⁶ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття*. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 160.

Олександром Домініком Любомирським, що володів частиною Острожчини. Там інквізитор зафіксував 12 пляців, які були надані татарській громаді¹⁷⁷.

Однією з найбільших татарських колоній на Поділлі тривалий час була громада, розташована поблизу могутньої фортеці Немирова (сучасна Вінницька область). До складу Немирівського маєтку входило велике поселення Ковалівка, яке включало кілька сіл: Сподахи, Чеколанівка, Яри, Підзамче та Блідки. Серед відомих представників цієї громади були: Мустафа Богданович, Іван Кенський, Самуїл Ливчицький, Савій Смульський, Алій Тамкевич, Степан Юзефович, а також Кубеча, Гусейм, Кудаш, Мехед, Данжул, Малик Баша та інші. Серед татарських родів, що оселилися в цій місцевості, можна відзначити Асаревичів, Бакуринських, Биялтів, Більдухів (також відомих як Більдюги, Бельдюжки або Більдуховичі), Більдухів-Мушенків, Бокевичів-Щуковських, Болдаковських, Боханів, Боябузів (або Байбузів), Бурдюків, Гирманів, Губичів, Дерусів, Казановських, Казанських (чемерисів), Казанських-Чемерисів, Колчитських, Міхнових, Мехедів, Татаринів (Татаринів-Міхнових), Скугорів, Файових, Фащів, Феремичів, Харабурд та Чемерисів.

Служиві татари з родинами також оселялися в місті Синява (сучасна Стара Синява в Хмельницькій області), де було укріплене поселення. До середини XVII століття це місто належало впливовому князівському роду Сенявських. Татарська громада зберігала свою присутність і в місті Ягільниця, де проживали татари з надвірної хоругви родини Лянскоронських¹⁷⁸.

Однак, варто констатувати, що у XVIII ст. кількість татарського населення зменшується, ймовірно, від процесу асиміляції. Дослідник Михайло Якубович зазначає, що станом на кінець століття на Волині відомо про 90

¹⁷⁷ Веремеєнко І. Етнонаціональний склад міського населення Правобережної України у XVIII ст. *Terra Incognita*: студентський науковий журнал / Ред.кол.: Мартинюк Н., Мартинюк О., Ющук Т. та ін. Острог: Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 2. С. 38.

¹⁷⁸ Савченко О. Українсько-татарські політичні взаємини та соціальні комунікації у XVI – на початку XVIII ст.: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 7.00.01 / Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2019. С. 78-79.

представників татарської національності: 15 татар у Старокостянтиніві і 75 татар в околицях Острога¹⁷⁹.

Така національна громада, як німці у 1765 р. мешкали у Рівному на вулиці Німецькій, яка була засаджена тополями. Вони займалися ремеслом – виготовляли сукно. Частина пляців на цій вулиці були порожніми. Згадується німець у монастирі капучинів в Острозі. Займався він лікарською справою¹⁸⁰.

Наприкінці XVIII століття князь Юзеф Клемент Чарторийський став одним із перших на Волині, хто запросив німецьких майстрів до Корця для роботи на фарфорово-фаянсовій фабриці. Вже в 1783 р. для них була побудована кірха, що стала важливим культурним осередком для німецької громади. В Корці сформувалася осередкова німецька спільнота, яка мала свою школу та євангельську церкву. Священик цієї громади, ймовірно, виконував також функції вчителя. Князь Чарторийський, підтримуючи розвиток цієї спільноти, передав їй 20 гектарів власної землі для господарських потреб¹⁸¹.

У Рівненському ключі німці стали власниками 12 маєтків, загальна площа яких становила 53271 десятин. Крім того, вони орендували ще 6 маєтків площею 3591 десятин. У Володимир-Волинському повіті іноземці придбали 14 маєтків загальною площею 11804 десятин та орендували 11 маєтків на площу 4810 десятин. У Луцькому повіті їм належало 12 маєтків площею 2570 десятин землі¹⁸². Про точну чи приблизну чисельність німців детальних відомостей немає.

В. Петрович зазначає, що переселення німців на Волинь, як і до Володимира, не мало регулярного та масового характеру. Процес колонізації

¹⁷⁹ Якубович М. Татарсько-Мусульманське населення Південно-Східної Волині XVI-XX століть: Історична ретроспектива. *Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острог, 2010. Вип. 2. С. 191.

¹⁸⁰ Ричков П. Архітектор Ян Якуб Бургіньйон: творча спадщина. Рівне: У фарватері істини, 2019. С. 21

¹⁸¹ Małachowski-Łempicki S. Fabryki porcelany i fajansu na Wołyniu. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1934. Т. III. S. 387.

¹⁸² Карліна О. Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2013. Вип. 10. С. 109-110.

німцями Волині розпочався у кінці XVIII ст. та активно продовжувався в другій половині XIX ст.¹⁸³.

Серед власників маєтків і офіцерів Кам'янця, зазначених у люстрації 1733 року, часто зустрічаються прізвища, що не мають польського походження. Ці прізвища належали переважно людям, що походили з Німеччини, або їхнім нащадкам. На момент складання люстрації більшість нащадків цих осіб, хоча й були частково асимільовані, все ж могли зберігати певні риси своєї попередньої ідентичності. Як свідчить історія, більшість таких вихідців прибула до Речі Посполитої за часів правління короля Августа II, і їхній основний контингент у Кам'янці складався з військових¹⁸⁴.

На початку 80-х рр. XVIII ст. у Житомирі згадуються 2 майстра шлюсарного мистецтва – німці Йоханн Міллер та Йоханн Піхар. Згодом німець та токарь по металу Міллер, разом із сином, виїжджає з Житомиру в пошуках заробітку. Він роз'їжджав по містах Правобережжя зі своєю пересувною майстернею, продавав накоплену за зиму ремісничу продукцію¹⁸⁵.

З люстрації Луцького повіту дізнаємося про угорця у місті Луцьку, який торгував вином та мешкав з родиною в «Ринку». Вірогідно, він належав до заможних купців міста, орендовував кам'яницю, що належала латинській капітулі¹⁸⁶.

Частину міщан на Поділлі становили особи, які походили з Молдавії (Волощини) та Волоського князівства (Мультян). Починаючи з періоду вигнання турків, ці люди почали активно оселятися в Подільському воєводстві. Молдавський господар у своїй відповіді на обвинувачення підкреслював, що подільська шляхта, створюючи слободи на прикордонних територіях, сприяла обезлюдненню молдавських районів, оскільки багато молдаван переселилися до

¹⁸³ Петрович В. В. Німецька, польська та єврейська громади в світлі історичної топографії міста Володимира XIII - XVIII ст. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2001. № 10. С. 97.

¹⁸⁴ Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. (До питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.). *Український археографічний щорічник*. Київ: Наук. думка, 1993. Вип. 2. С. 206.

¹⁸⁵ Отамановський В. Д. Міста Правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII до кінця XVIII століття. Т. 2. Саратов, 1954. С. 258, 262.

¹⁸⁶ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 63.

Поділля. З відповіді господаря можна зробити висновок, що молдавани не лише служили магнатам і шляхті як осадчі, але й виконували функції адміністраторів маєтків, очолюючи двірські загони. Господар також пропонував подільським шляхтичам організувати прикордонні пости (*custodias*), щоб перешкоджати втечам своїх підданих¹⁸⁷.

У 1717 р. в Меджибізькій волості, з 30 поселень, 6 були заселені вихідцями з Молдавії та Волощини. Всього в цих поселеннях проживало 19 осіб, серед яких 14 були з Волощини, 1 з Мультян, 1 з Хотина, 1 з Ясс і 2 «з-за Дністра». Молдавани частіше оселялись на південному заході Подільського воєводства, зокрема в районах, що знаходяться поблизу Дністра, охоплюючи всі три повіти. У першій половині XVIII століття їх можна зустріти в Червоногородському і Дзвенигородському староствах, а також у Студеницькому ключі (Кам'янецький повіт). Однак в описі Кам'янецької дієцезії 1747-1748 рр. зазначається, що молдаван на Поділлі було небагато (*non... in magna quantitate*)¹⁸⁸.

Греки майстерно обробляли шкіру та робили вино, замешкували Луцьк, Володимир, Ковель. У 80-90-х рр. серед вінницьких купців згадуються грек Патрон, який торгував копченою рибою, та німець Швейгер, який привозив товари (вино та інші спиртні напої) з Херсону, Могилів-Подільського, Житомиру та Бердичева¹⁸⁹.

У Могилів-Подільському, крім греків та вірмен, згадуються поодинокі представники сербів та волохів. Могилів у цей час був найлюднішим містом Поділля. За переписом 1776 р., в ньому було 1167 будинків, 11670 мешканців. Молдавські купці привозили до Могилева товари турецького виробництва.

Чехи представлені у таких містах як: Луцьк, Володимир, Ковель, Рожище. Чехи були відомі своєю дбайливістю та вмінням виготовляти високоякісні

¹⁸⁷ Крикун М. Подільське воєводство у XV-XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів, 2011. С. 414-415.

¹⁸⁸ Там само. С. 416.

¹⁸⁹ Отамановський В. Д. Міста Правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII до кінця XVIII століття. Т. 2. Саратов, 1954. С. 230.

товари. Наприклад, у Луцьку чеські майстри виготовляли паперові вироби, шкатулки та інші предмети вжитку.

У меджибізькому інвентарі 1717 р. зазначено присутність 16 осіб «з Литви», 6 – «з Білорусі», 1 – з Вільна, 1 – з Угорщини, 66 – з Польщі та 12 – з Росії. Також відзначено три родини з Османської імперії (z Turek). Одним з них був Дмитро Гречин, який вже п'ять років жив у Меджибожі, займаючи уряд присяжного. Він був греком, що підтверджується його листом до А. М. Сенявського, в якому він просив дозволу бути осадчим у волості для грецьких купців і ремісників¹⁹⁰.

Інший представник турецького походження, Дмитро Сербин з Требухівців, також звернувся до А. М. Сенявського з проханням, в якому він зазначав, що 30 років провів у турецькому полоні, після чого викупив з неволі підданку Сенявського, одружився з нею та переїхав до Меджибожа з Стамбула. Ймовірно, його дружина була родом з Меджибізької волості. Іван Турчин, ще один виходець з Туреччини, прибув у Стару Сеняву 11 років тому¹⁹¹.

Правобережні землі заселяла така народність як «чемериси» (череміси), ймовірно, болгарсько-чуваського походження. Сьогодні їх називають марійцями, оскільки етнонім «череміси» набув негативного відтінку. Це етнос, що походить з Поволжя, значна частина якого була захоплена в полон і переселена на західні кордони Московського князівства. Однак частина черемісів змогла втекти через Білорусь і оселилися на Волині у 1527 р.

Чемериси спілкувалися марійською мовою, що належить до волзької групи фінсько-угорських мов. Основним місцем їхнього розселення став Бар на Поділлі, де вони оселилися ще в 1541–1542 рр. і утворили окрему автономну частину міста – «Чемериський Бар». Вони виконували важливу оборонну службу, захищаючи Поділля від татар, і брали участь у військових походах на Причорномор'я. Також займалися землеробством, садівництвом, скотарством, бджільництвом і мисливством.

¹⁹⁰ Крикун М. Подільське воєводство у XV-XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів, 2011. С. 416.

¹⁹¹ Там само. С. 416-417.

Інші важливі поселення чемерісів охоплюють: місто Черемиси (з 1600 р.), яке припинило існування на початку XVIII століття; передмістя Черемисівка, що виникло після 1607 р., нині частина Сальника у Вінницькій області; та місто Чемерпіль (з 30-х років XVIII століття), тепер частина Кіровоградської області. Колишній Чемериський Бар сьогодні є селом Чемериси, що знаходиться біля Бара. Окремі родини чемерісів оселилися в Каневі ще в середині XVI століття. Спочатку чемериси були язичники, згодом стали православними.

У мовному плані, в XVII- XVIII столітті, черемиси почали асимілюватися з українцями. Точних даних щодо чисельності чимерісів у XVIII столітті — немає. За приблизними підрахунками, на межі XVII–XVIII ст. їхня кількість сягала близько 10 тисяч на весь правобережний край.

Варто сказати, що чемериси залишили помітний слід в українській антропонімії (наприклад, прізвище Чемерис), топонімії, матеріальній культурі (чоловічий верхній одяг для верхової їзди – чемерка, яка була популярна до 20-х років XX століття; вишивка чемерісів XVII – початку XVIII століття вплинула на українську вишивку), а також в українському фольклорі Поділля¹⁹².

Дуже рідко у правобережних містах зустрічалися росіяни, виокремити котрих з православного населення краю вкрай важко. Наприкінці досліджуваного періоду їхня частка серед всього населення складала не більше 1% (від 300 на 1794 р. до 3900 осіб на 1795 р.). Представниками російського етносу в регіоні здебільшого були старовіри, які втекли сюди через релігійні переслідування в Російській імперії. В основній масі «старообрядці» (також їх називали філіпівцями) були незалежними селянами, оскільки релігійні переконання не дозволяли їм бути у кріпосній залежності від поміщика. Тому старообрядці часто приписувалися до міст чи містечок¹⁹³.

Добре відомо про таких «старообрядців» на Поділлі. У Меджибізькій волості 1717 р. згадуються вихідці з Московії у кількості 53 осіб (39 «з-за

¹⁹² Дашкевич Я. Україна і Схід. Львів, 2016. С. 445-446.

¹⁹³ Куриленко О. Етнічна структура міст Правобережної України та її вплив на поземельні відносини. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: зб. наук. пр. Київ, 2009. Вип. 16. С. 190.

Дніпра» (Лівобережної України), 1 – з Конотопа, 1 – з Києва, 11 – «з Москви», 1 – з Риги.

У Подільському воєводстві російських «старовірів» часто називали «пилипонами». Вони, зазвичай, жили компактними громадами, інколи заселяючи цілі села. Такі родини звільнялися від панщини, платили чинш і виконували деякі інші повинності. Спочатку, через слабку заселеність земель, подільська шляхта заселяла свої маєтки філіпівцями. Однак, згодом, коли земельна територія була досить освоєна, шляхта почала створювати нові фільварки та розширювати старі, що вимагало залучення більшої кількості підданих для виконання панщини. Філіпівці, не бажаючи відробляти панщину, ставали на заваді цьому процесу.

Більше того, російські війська, що часто проходили через ці території, захоплювали філіпівців і переправляли їх до Росії, тим самим розсіюючи їхні громади. Це додатково ускладнювало їхнє утримання в маєтках шляхти. Наприклад, у 1739 р. хмільницький староста Юзеф Осолінський у своєму інвентарі зазначав, що він дозволяє орендатору заселити пустуючі халупи філіпівців українцями, адже від українських підданих можна було очікувати стабільні доходи, на відміну від філіпівців, які часто розбігались через наближення російських військ.

Цікаво, що в Хмільницькому старостві в 1739 р. філіпівців можна було зустріти в таких селах: Курилівці (34 родини), Великий Митник (7 родин), Осолінці (25 родин), Майдан (29 родин). У 1729 р. сеймик Подільського воєводства навіть заборонив філіпівцям одружуватися з дівчатами, які не належали до їхньої віри, під загрозою покарання¹⁹⁴.

Однак росіяни не залишалися осторонь подій і, як зазвичай, втручалися в справи інших країн. Згідно з однією з версій, повстання селян, що вибухнуло після подій «Волинської тривоги» 1789 р., було спричинене підбурюванням російських купців та православного духовенства. Вони, як стверджують джерела, нібито передавали селянам ножі, порох та рушниці, щоб спровокувати

¹⁹⁴ Крикун М. Подільське воєводство у XV-XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів, 2011. С. 414-415.

їх до виступу. Крім того, ходили чутки про існування таємної «Золотої грамоти» від Катерини II, в якій нібито було закликано до боротьби проти польської аристократії.

У відповідь на ці події, російське військо, під командуванням генерала Михайла Кречетнікова, вступило на Правобережжя, щоб протистояти конфедератам. Для місцевих українців, що прагнули боротьби з польським гнітом, прибуття російських сил сприймалося як допомога у боротьбі з польською владою¹⁹⁵.

У руслі цих подій, розпочалися криваві розправи, що призвели до масових втеч селян і подальшого загострення загальної кризи польського панування в українських землях.

Малочисельність росіян пояснюється тим, що містяни Правобережжя вкрай негативно ставилися до зазначеного етносу. Для них етнонім «росіянин», а радше «московит» тлумачився як агресор, загарбник, вбивця, мародер, який забере всі гроші та пожитки. Міщани Правобережної України, особливо Волині, ніколи не забували про події Північної та російсько-турецької війн.

Таким чином, правобережні міста населяли такі нацменшини як вірмени, караїми, татари, роми, угорці, чехи, молдавани, греки, німці, турки, чемериси та інші. Ці громади, хоч і були малочисельними, відігравали важливу роль у соціально-економічному, культурному та релігійному житті міст. Попри свою нечисельність їм вдалося свої національні традиції, спосіб життя, мову та релігійні обряди.

¹⁹⁵ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття*. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 157-158.

ВИСНОВКИ

Досліджуваний період став часом значних випробувань і був насичений важливими подіями для Правобережної України. Край пережив регулярні спустошливі татарські набіги, козацькі повстання в першій половині XVII століття, буремні події Хмельниччини, а також хаотичний період, відомий як доба Руїни. До того ж, у останній чверті XVII століття до цих негараздів додалися турецькі напади, що ще більше ускладнили ситуацію в регіоні.

З початком XVIII століття міста Правобережної України вступили в період відновлення після тривалих лихоліть. Відбувалася поступова реставрація міської інфраструктури, а також зростання населення та економічного відродження. У цей час чіткіше окреслилася етнічна структура регіону. Вплив татарського і турецького чинників, що раніше суттєво визначали життя краю, поступово слабшав і зрештою зійшов нанівець.

Станом на 1775 р. на Правобережній Україні існувало 323 міст та містечок (у Подільському воєводстві – 56; у Волинському воєводстві – 106; у Брацлавському воєводстві – 60; у Київському – 101). Всього міських димів нараховувалося – 62237. За мінімальним розрахунками, у містах та містечках правобережного краю проживало орієнтовно 374022 міщан, що у відсотковому відношенні становила 14,9% відповідно до загальної чисельності населення Правобережжя (2498598 осіб).

Негативними демографічними трендами виступали нескінченні війни, пожежі, повстання, міграції населення, епідемії чуми, тифу, віспи та інші інфекційні захворювання.

Першість у національній палітрі краю належала українцям. Однак, для них був характерний низький рівень урбанізації. Чисельність українського етносу у містах не була сталою. Наприклад, у Шумську, Лабуні, Новому Острополі, Житомирі та Мізочі – українці становили більшість міського населення, натомість у Луцьку етнос займав третє місце за кількісним

співвідношенням. Представники української громади займалися в основному сільським господарством, меншою мірою ремісництвом.

Друге місце посіла польська громада. Чисельність поляків на території Правобережної України складала близько 350 тисяч осіб (11,1% населення) на кінець XVIII ст. Однак, попри відносно невелику чисельність, польська громада в містах і містечках займала домінуючі позиції в політичному, економічному та особливо в духовно-культурному житті регіону. Їхній соціальний статус, як правило, був вищим за інших.

Польська громада знаходилася в Острозі, Славуті, Кременці, Володимирі, Межирічі-Корецькому, Любешові, Луцьку, Новому Острополі, Шепетівці, Кам'янці, Сатанові, Барі, Могилеві, Летичеві, Шаргороді, Вінниці, Овручі та інших правобережних містах.

Економічно польська громада була однією з провідних сил в регіоні. Польські магнати володіли значними земельними угіддями, млинами, броварнями та іншими підприємствами, що забезпечувало стабільний економічний розвиток. Вони організовували ярмарки й базари, які ставали центрами торгівлі та ремісничої діяльності. Польські землевласники також сприяли розвитку сільського господарства, що було основою економіки регіону, забезпечуючи міста продуктами та сировиною.

Польська громада також мала вагомий вплив на релігійне життя Правобережжя. Католицька церква була домінуючою конфесією серед поляків, і саме через неї здійснювався культурний та освітній вплив. У цей період відбувалося активне заснування католицьких храмів, монастирів і шкіл, через які поширювалася польська мова та культура. Польські шляхетські родини часто підтримували єзуїтські колеґіуми, що стали центрами освітньої діяльності.

Крім того, польська громада сприяла урбанізації регіону. Багато міст і містечок, такі як Вінниця, Житомир і Бердичів, розвивалися завдяки зусиллям польських магнатів, які залучали ремісників й купців для створення міцних

економічних осередків. Бердичів, зокрема, став одним із ключових центрів торгівлі та культури, завдячуючи польському патронату.

Втім, домінування польської громади часто викликало опір з боку українського міщанства, селянства та козацтва, які прагнули зберегти свої традиції й автономію. У XVIII столітті цей конфлікт проявлявся в повстаннях, таких як Коліївщина, що мала антипольську спрямованість і відобразила напругу між українським населенням та польськими землевласниками.

Окрему замкнуту громаду становили євреї. Перепис єврейського населення 1765 р. зафіксував, що на Правобережній Україні проживало близько 132 тисяч євреїв (на Волині мешкало 51 тисяча, на Поділлі – 38 тисяч, на Київщині – 21 тисяча, Брацлавщині – 20 тисяч осіб. Всього у Речі Посполитій, згідно з даними 1765 р. проживало 587658 євреїв. Але, звичайно реальні цифри є значно вищими. Польські історики висувають тезу про 750 тисяч євреїв у державі. Якщо співвіднести у відсотковому відношенні загальну кількість євреїв Правобережжя до зазначеної чисельності у самій державі, то отримаємо 17,3%.

Єврейська людність переважала у таких містах як: Дубно, Острог, Луцьк, Володимир, Старокостянтинів, Ляхівці, Степань, Рівне, Горохів, Корець, Берестечко, Клевань, Олика, Ковель, Кременець, Збараж, Полонне, Бердичів, Біла Церква, Бар, Житомир, Умань, Проскурів, Вінниця та інші. Формою організації євреїв були кагали, прикагалки, окружні сеймики та «сейм 4 країв».

Єврейські міщани відігравали чималу роль в економічному житті правобережних міст. Вони розвивали торгівлю і господарство у приватних містах, домінували на міських ринках і ярмарках, займалися лихварством та орендарством, були попереду у місцевих промислах, виробництві алкоголю, продажу й транспортуванні лісу, міжнародній торгівлі тощо.

У XVIII столітті значну роль у житті міст та містечок регіону відігравали менш численні етнічні спільноти. Зокрема, активну участь у розвитку міського середовища брали вірмени, які проживали в таких населених пунктах, як Луцьк, Старокостянтинів, Дубровиця, Кременець, Рашків, Дубно, Володимир,

Бар, Городенка, Жванець, Замостя, Кам'янець, Бережани, Могилів, Обертин, Самбір, Сатанів, Скала, Смотрич, Снятин, Станіславів, Студениця і Тисмениця.

Караїмська громада зосереджувалася в Луцьку та Деражному. Татарське населення мешкало в Острозі, Старокостянтинові, Полонному, Межиріччі, Луцьку, Дубні, Немирові, Синяві.

Крім того, у містах Правобережжя мешкали інші етнічні групи, такі як німці, угорці, чехи, молдавани, роми, греки, чемериси, турки та інші малочисельні народності. Загалом неукраїнські громади становили невелику частку населення регіону.

Зазначені національні меншини були переважно залучені до торгівлі та ремісництва. Вони не лише швидко збагачувалися, а й ставали джерелом значних доходів для власників міст. Проживаючи в окремих кварталах і підпорядковуючись власній юрисдикції, ці громади мало переймалися загальними інтересами міста, зосереджуючись натомість на задоволенні вимог його власників.

Міста, заселені іноземцями, які належали магнатам чи королю, рідко сприяли розвитку українського національного бюргерства. Натомість вони перетворювалися на центри діяльності заможного іноземного купецтва.

Таким чином, до третього поділу Речі Посполитої 1795 р. національний склад міст Правобережної України залишався надзвичайно строкатим. Окрім українців, поляків і євреїв, у правобережних містах проживали вірмени, караїми, татари, роми, німці, угорці, чехи, молдавани, греки, чемериси та інші менш численні етнічні спільноти. Кожна з цих громад вносила свій унікальний внесок у розвиток економіки, культури, освіти та релігійного життя краю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Джерела

1. Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов в 35 тт. Ч. 5: Акты о городах (1432-1798). Т. I. Киев, 1869. 736 с.
2. Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов в 35 тт. Ч. 5: Переписи еврейского населения в юго-западном крае в 1765-1791 гг. Київ: Типографія Г.Т. Корчак-Новицького, 1890. Ч. V. Т. II. Вип. 1-й. 1051 с.
3. Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 55-75.
4. Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Вип. 27: на пошану Володимира Трофимовича. Острог: Вид-во НУОА, 2018. С. 187 – 206.
5. Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2017. Вип. 26. С. 5 – 23.
6. Каманин И. Статистические данные о евреях в Юго-Западном крае во второй половине прошлого века (1765 – 1791 г.). Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волыньском генерал-губернаторе. Киев, 1890. Ч. 5, Т. 2 (Вып. 1): Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг. С. 24-163.

II. Література

1. Антонович В. Українські міста. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV - XVIII ст. Львів, 1904. Ч. 2. 462 с.

2. Балабушевич Т. Територіальний поділ праці в ремеслах та промислах України в XV-XVIII ст. *Географічний фактор в історичному процесі*. 1990. С. 119 – 134.
3. Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Старокопстантинов в XVIII столетии). *Вопросы истории*. 1947. № 8. С. 30 – 49.
4. Баранович О. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст. *Студії з історії України Науково-дослідчої катедри з історії України в Києві*. Київ, 1926. Т.1. С. 1 - 90.
5. Бирук М. Інвентарі Острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. Вип. 14. С. 71 - 84.
6. Бирук М. Інвентарні описи Острозької волості кінця XVII – першої третини XVIII ст. як історичне джерело. *Актуальні питання історії України. Україна і світ: збірник матеріалів Третьої регіональної наукової конференції*. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2012. Вип. 2. С. 276 – 283.
7. Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: «Історичні науки»*. Острог, 2008. Вип. 13. С. 343-357.
8. Бирук М. Соціально-економічний розвиток Острога в кінці XVII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. Вип. 34. С. 32 – 37.
9. Бирук М. Становище єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2011. Вип. 17. С. 71-79.
10. Близняк М. Мізоч наприкінці XVIII століття. *Дерманська та Мізоцька земля в українському та загальноєвропейському вимірі: матеріали*

Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (03 червня 2018 року, с. Дермань Друга). Дермань Друга, 2018. С. 60 - 62.

11. Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття*. Навчальний посібник / за ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 148 – 189.

12. Близняк М. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики. Збірка матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (25 квітня 2018 р., м. Дніпро) / Відп. за вип. В. Кривошеїн. Дніпро, 2018. С. 139 - 143.

13. Близняк М. Містечко Ляхівці наприкінці XVIII ст. *Студії і матеріали з історії Волині 2013*. Кременець, 2015. С. 75 – 98.

14. Близняк М. Місто Лабунь за інвентарем 1788 року. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Т. 37: до 75-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. С. 51–62.

15. Близняк М. Місто Новий Остропіль у середині XVIII століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2023. Вип. 34. С. 13–26.

16. Близняк М. Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Студії і матеріали з історії Волині 2009*. Кременець, 2009. С. 226 – 232.

17. Близняк М. Місто Шумськ у комплексі волинських маєтків князів Радзивілів другої половини XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. Вип. 32. С. 62 – 74.

18. Близняк М. Повинності міщан Нового Острополя у середині XVIII ст. *Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання (100-річчю Української національної революції 1917-1921 рр. присвячується)*: науковий

збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (7-8 червня 2019 р., м. Старокостянтинів) / Ред.кол.: Баженов Л.В., Завальнюк О.М. та ін. Старокостянтинів, 2019. С. 246 - 253.

19. Близняк М. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Універсум історії та археології*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 70 – 83.

20. Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: історичні науки*. Острог, 2011. Вип. 17. С. 80 - 94.

21. Бориліук Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: «Історичні науки». Острог, 2009. С. 60 – 70.

22. Брянцева Т. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас в містах Правобережної України в першій половині XVIII ст. *Вісник Київського університету*. Київ, 1978. Вип. 21. С. 70 - 123.

23. Брянцева Т. Соціальна структура населення міст Волині наприкінці XVIII ст. *Вісник КДУ: серія історії*. Київ, 1981. Вип. 21. С. 79-87.

24. Веремеєнко І. Етнонаціональний склад міського населення Правобережної України у XVIII ст. *Terra Incognita: студентський науковий журнал* / Ред.кол.: Мартинюк Н. та ін. Острог: Вид-во НаУОА. 2018. Вип. 2. С. 32 – 42.

25. Гаркавець О. М. Загадкові українські вірмени, котрі говорили, писали та молилися кипчацькою мовою і 400 років тому надрукували першу в світі кипчацьку книжку. *Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Київ, 2004. С. 75-95.

26. Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.). Репринтне видання. Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 1996. VI. 625 с.

27. Дашкевич Я. Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць. Львів: Вид-во Логос, 2012. 1328 с.
28. Дашкевич Я. Розселення вірменів на Україні у XI-XVIII ст. *Український історично-географічний збірник*. Київ, 1971. Вип. 1. С. 150-180.
29. Дашкевич Я. Україна і Схід / Упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення; Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2016. 960 с.
30. Зіневич Н.О. Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан. *Український історичний журнал*. 2001. № 1. С. 40-52.
31. Карліна О. Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2013. Вип. 10. С. 97 - 114.
32. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1963. 387 с.
33. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел: монографія. Київ: Інститут української археографії. Академія Наук України, 1993. 186 с.
34. Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI-XVIII століттях: статті і матеріали. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2008. 412 с.
35. Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях: статті і матеріали. Львів, 2012. 702 с.
36. Крикун М. Кордони воєводств Правобережної України XVI-XVIII століттях. Львів: видавництво Львівської політехніки, 2016. 304 с.
37. Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. (До питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.). *Український археографічний щорічник*. Київ: Наук. думка, 1993. Вип. 2. С. 193-262.
38. Крикун М. Подільське воєводство у XV-XVIII століттях: статті і матеріали. Львів, 2011. 733 с.

39. Крикун М. Реєстри димів Правобережної України останньої чверти XVIII століття. *Записки НТШ*. Т. ССXXXVIII. Праці історико-філософської секції. Львів, 1999. С. 515-553.
40. Куриленко О. Етнічна структура міст Правобережної України та її вплив на поземельні відносини. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: зб. наук. пр. Київ, 2009. Вип. 16. С. 184 - 195.
41. Надольська В. Волинська губернія: етнічні процеси у контактній зоні. *Краєзнавство*. Луцьк, 2020. Вип. 1-4. С. 128-143.
42. Німці в історії Волині: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Луцьк, 1–2 жовтня 2015 р.) / за наук. ред. М. П. Костюка. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2016. 512 с.
43. Отамановський В. Д. Міста Правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII до кінця XVIII століття. Т. 1. Саратов, 1954. 424 с.
44. Отамановський В. Д. Міста Правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII до кінця XVIII століття. Т. 2. Саратов, 1954. 494 с.
45. Перковський А. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. *ВІЖ*. Київ, 1963. № 1. С. 196-208.
46. Перковський А. Л. Українське населення в 60 – 70-х рр. XVIII ст. *ВІЖ*. 1968. № 1. С. 107–111.
47. Перковський А. Структура українського поселення на Південному Правобережжі в другій половині XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання* / Ред. кол.: І. Л. Бутич, І. П. Крип'якевич, Ф. П. Шевченко та ін. Київ: Наукова думка, 1964. Вип. 1. С. 149-162.
48. Перковський. А. Л. Народонаселення України у XVIII ст.: автореферат, дисс. канд. іст. наук. АН УРСР. Київ, 1968. 16 с.
49. Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та

історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 480 с.

50. Петров Н. Подолия. Историческое описание. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва «Обществ. Польза», 1891. XXXI. 264 с.

51. Петрович В. В. Німецька, польська та єврейська громади в світлі історичної топографії міста Володимира XIII - XVIII ст. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2001. № 10. С. 96 - 101.

52. Поліщук Ю. Етносоціальні трансформації на Правобережжі України наприкінці XVIII – на початку XX ст. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 6. С. 116 - 134.

53. Пришляк В. Торговельне місто Дубно у XVIII ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича*. Львів, 1998. Вип. 5: ΠΡΟΣΦΩΝΗΜΑ. С. 511-515.

54. Ричков П. Архітектор Ян Якуб Бургіньон: творча спадщина. Рівне: У фарватері істини, 2019. 190 с.; іл.

55. Савченко О. «Приватні татари» на українських землях в складі Речі Посполитої в кін. XVI – XVIII ст. *Науковий вісник Національного музею історії України*. Київ, 2018. Вип. 3. 2018. С. 256-263.

56. Савченко О. Українсько-татарські політичні взаємини та соціальні комунікації у XVI – на початку XVIII ст.: дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук (доктора філософії): 07.00.01. Київ, 2019. 272 с.

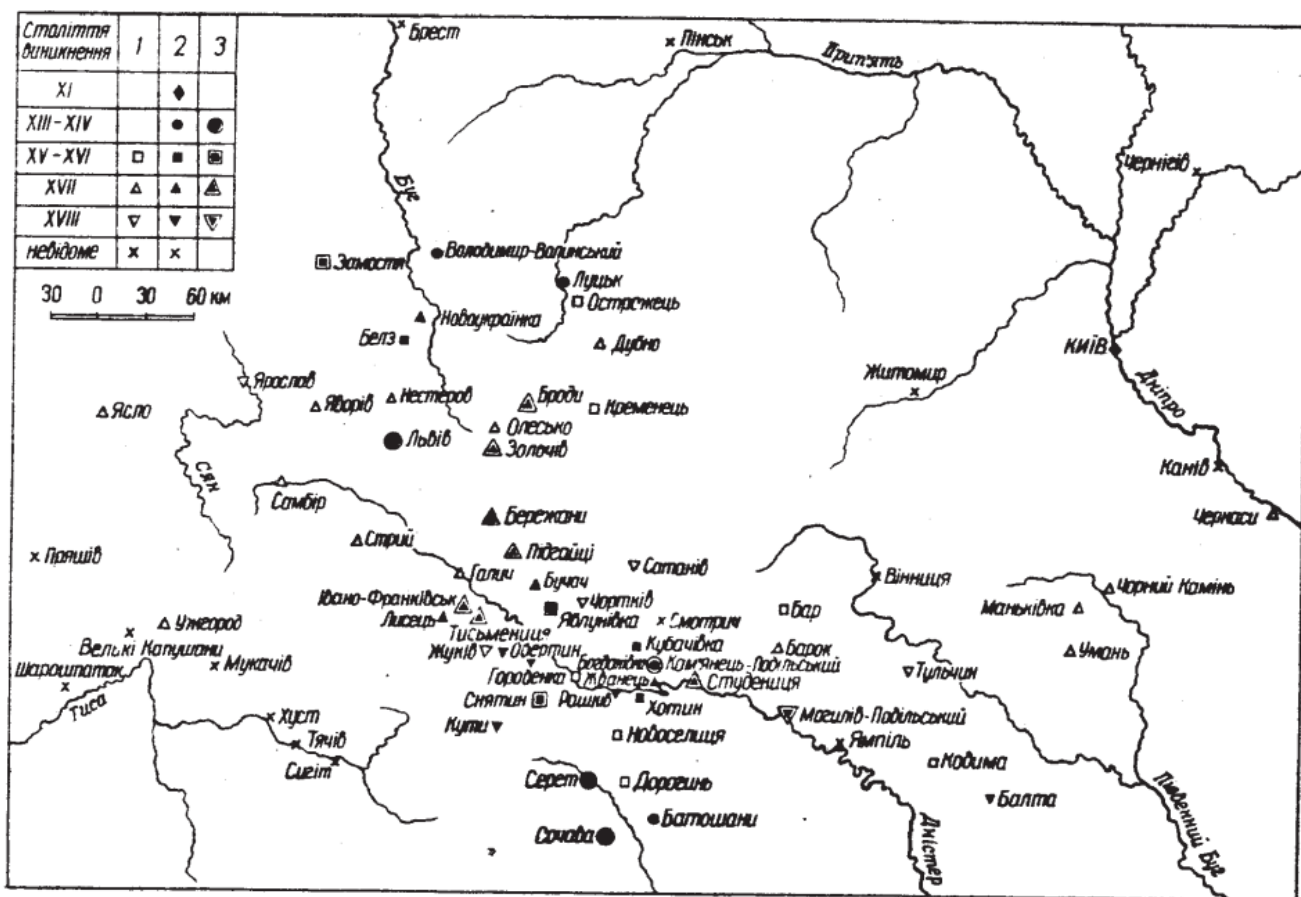
57. Собчук В. Історична Волинь: Північний Захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. Кременець, 2017. 316 с.

58. Ющук Т. Ключові проблеми демографії історичної Волині у XVIII ст. *Terra Incognita: студентський науковий журнал* / Ред.кол.: Мартинюк Н. та ін. Острог: Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 2. С. 24 – 32.

59. Якубович М. Татарсько-Мусульманське населення Південно-Східної Волині XVI-XX століть: Історична ретроспектива. *Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острог, 2010. Вип. 2. С. 186 - 196.
60. Guldon Z., Kowalski W. The Jewish population and family in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the second half of the XVIII-th century. *History of the Family*. 2003. S. 517 – 530.
61. Guldon Z., Wijaczka J. Żydzi a chrześcijanie na Wołyniu w XVI – XVIII wieku. *Nasza Przeszłość. Szkice z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*. Kraków, 1993. T. 80. S. 225–248.
62. Guldon, Z., Krikun, N. przyczynek do krytyki spiso´w ludnos´ci z ydowskiej z kon´ca XVIII wieku. *Studia Z´ro´dloznawcze. Commentationes*. № 23. 1978. S. 153 – 157.
63. Kaźmierczyk A. Żydzi w dobrach prywatnych: w świetle sądowniczej i administracyjnej praktyki dóbr magnackich w wiekach XVI-XVIII. Krakow, 2002. 275 s.
64. Małachowski-Łempicki S. Fabryki porcelany i fajansu na Wołyniu. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1934. T. III. S. 365 – 412.
65. Witkowski R. Odezwa Karaimów łuckich w czasach reform Sejmu Wielkiego. *Almanach karaimski*. 2007. S. 53 – 58.
66. Żydowski samorząd ziemski w Koronie (XVII–XVIII wiek): Źródła / oprac. Adam Kaźmierczyk i Przemysław Zarubin. Kraków, 2019. 679 s.

Додаток 2

Розселення вірмен на Правобережній Україні

Розселення вірменів на Правобережній і Західній Україні та в сусідніх країнах:
1 - колонія, 2 - колонія з парафією, 3 - колонія з парафією та самоврядуванням.

Джерело: Дашкевич Я. Розселення вірменів на Україні у XI-XVIII ст.
Український історично-географічний збірник. Київ, 1971. Вип. 1. С. 155.